

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

PA
6452
BIR6
1893

UC-NRLF

⌘B 311 154

Spal. two

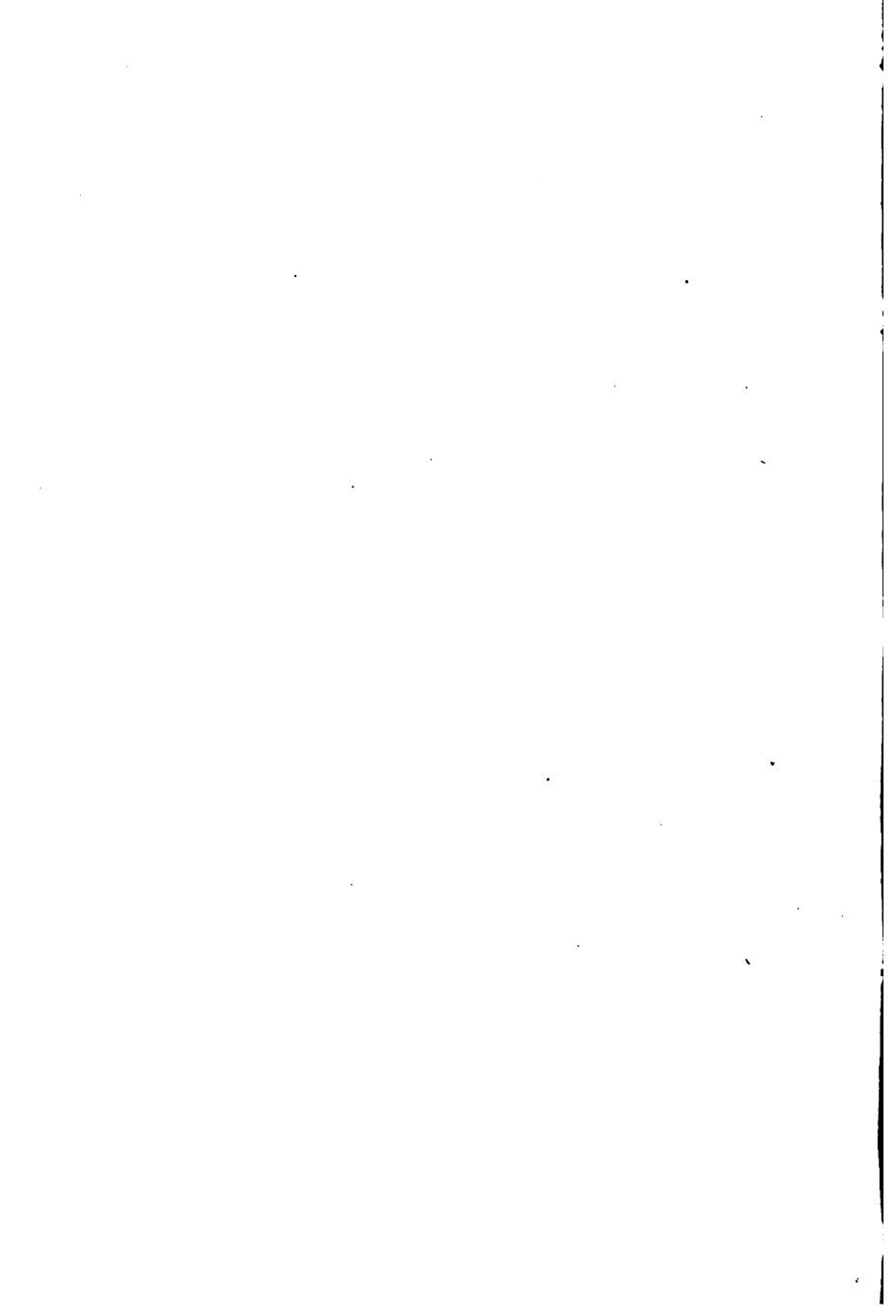
LIBRARY
OF THE
UNIVERSITY OF CALIFORNIA.

GIFT OF
GEORGE MOREY RICHARDSON.

Received, August, 1898.

Accession No. none *Class No.*

Soll Revision

TITI LIVI AB URBE CONDITA

LIBER I.

LIVY

BOOK I.

Text with Indicated Quantities

BY

JOHN C. ROLFE, PH.D.

UNIVERSITY OF MICHIGAN

Boston

ALLYN AND BACON

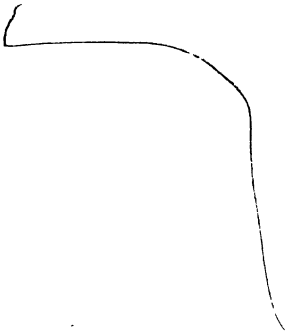
1893

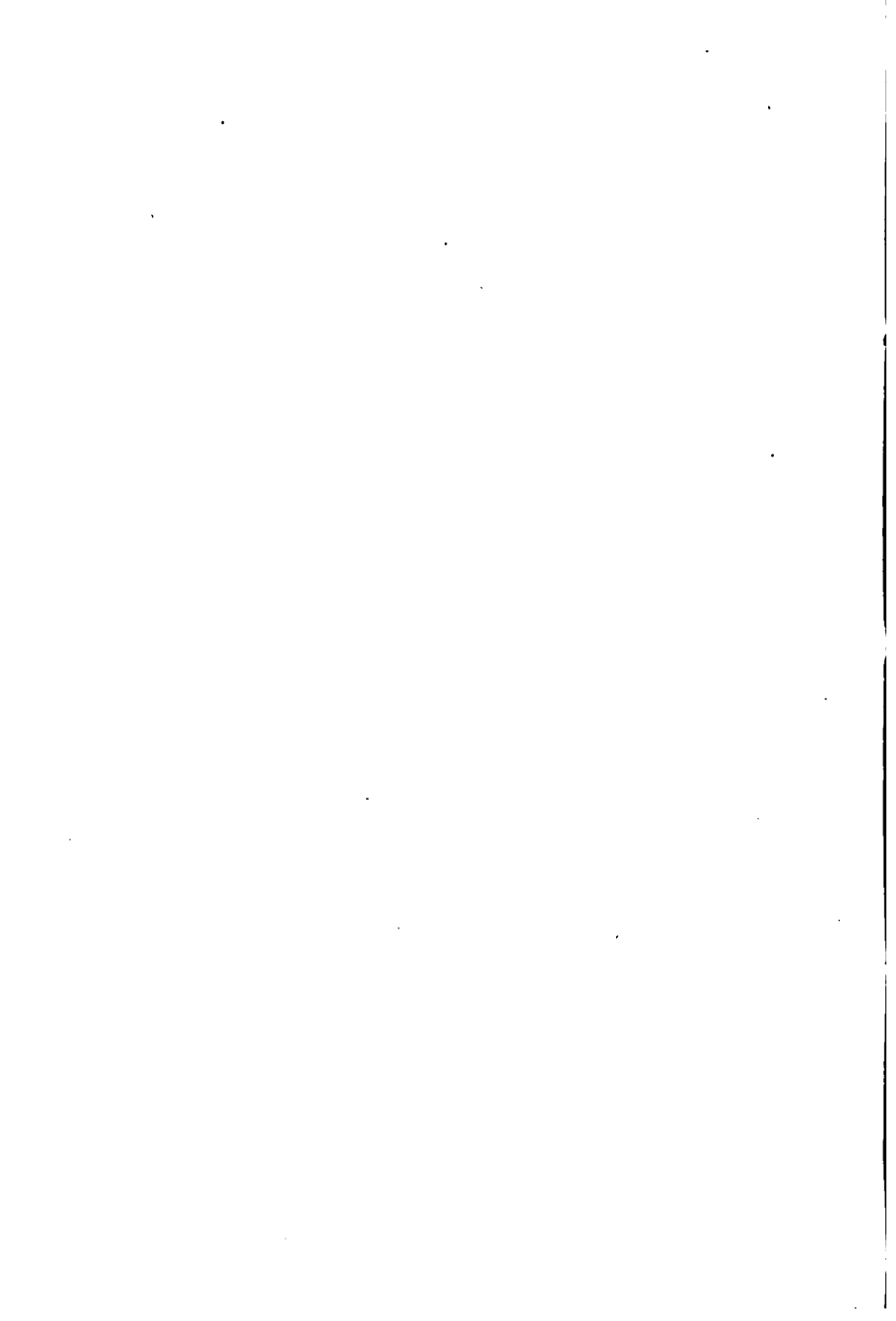
LIBRARY
OF THE
UNIVERSITY OF CALIFORNIA.

GIFT OF
GEORGE MOREY RICHARDSON.

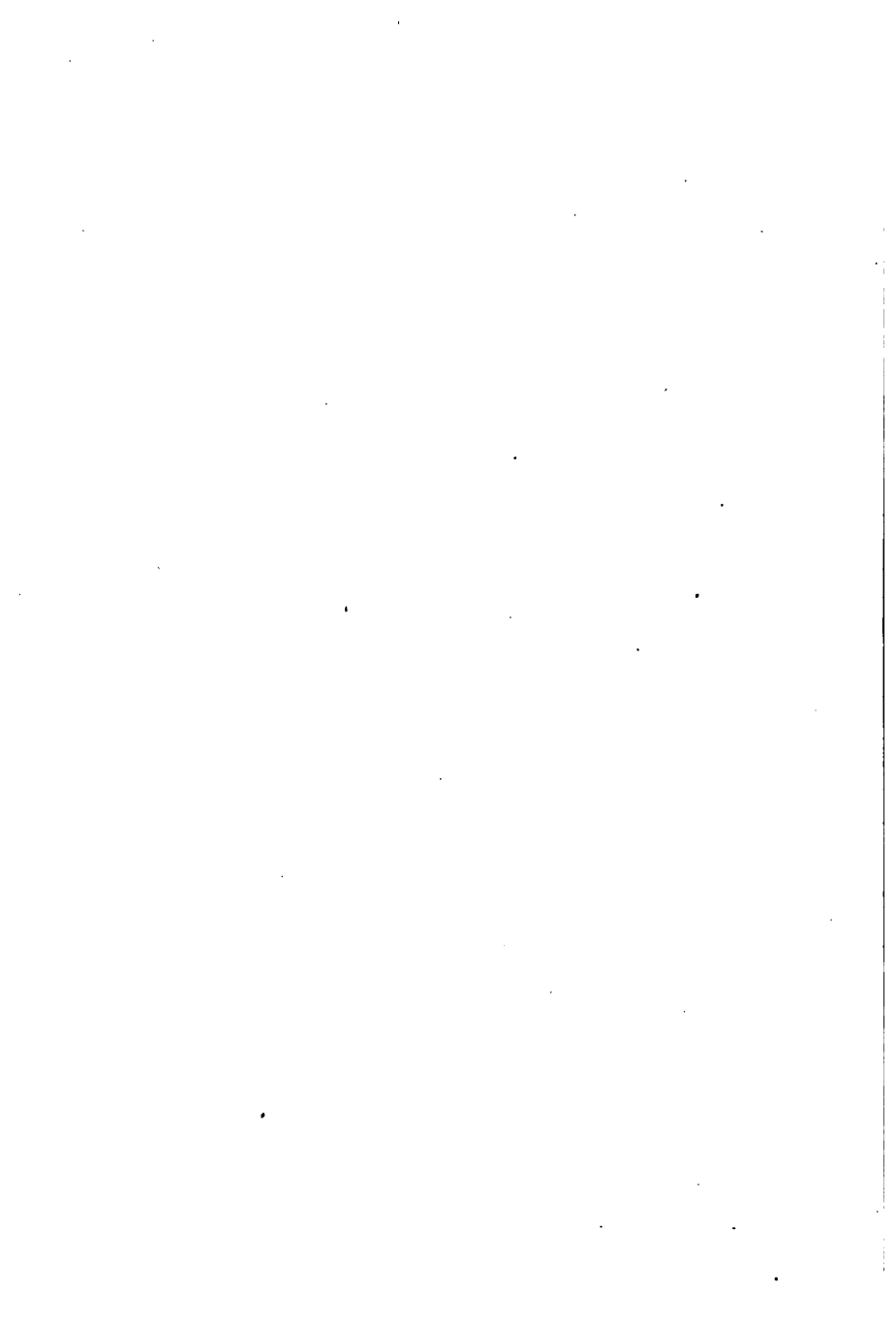
Received, August, 1898.

Accession No. *Class No.*

TITI LIVI AB URBE CONDITA

LIBER I.

LIVY

BOOK I.

Text with Indicated Quantities

BY

JOHN C. ROLFE, PH.D.

UNIVERSITY OF MICHIGAN

Boston

ALLYN AND BACON

1893

PA6452
BIR6
1893

COPYRIGHT, 1893,
By JOHN C. ROLFE.

Norwood Press :
J. S. Cushing & Co. — Berwick & Smith.
Boston, Mass., U.S.A.

ew

PREFACE.

THIS book has been prepared primarily for the use of the freshman class in the University of Michigan, in connection with an edition with notes ; and with the hope that it may be found useful in other institutions where the aim of the first year's work is the same : namely, to train students to read Latin of moderate difficulty rapidly and understandingly without translation, and *then* to translate what they have read into idiomatic English, if called on to do so.

That the first step should be to read the Latin aloud with the same emphasis and expression that is required in the reading of English, appears to be generally agreed. On the general subject the teacher is referred to Professor Hale's *Art of Reading Latin*,¹ and to Professor Greenough's introductions to Fowler's *Quintus Curtius*¹ and to his own edition of *Eutropius*.¹

That the preliminary reading should be done with a correct pronunciation, and that the difference between long and short vowels should be clearly marked, seems to need no argument. A correct pronunciation should be acquired in the secondary schools, before the student enters the university ; but as a mat-

¹ Ginn & Co., Boston.

ter of fact this is rarely done. The college instructor, therefore, is at present confronted with the alternative of devoting a large part of his time to instruction on this point, or of allowing his students to pronounce in a careless manner. It is for the sake of economy of time that this text has been prepared.

It is not an easy matter to acquire an accurate pronunciation of Latin, unless the work be begun at the outset, and the object never lost sight of throughout the course. As the "hidden quantities" and many others must be learned by ear, and as those that are determined by rule can only be thoroughly mastered in the same way, the long vowels should be marked in all the prose texts which are read in the preparatory schools.¹

After such a course of training as has been suggested, marked texts of the authors read in college should not be necessary, and the editor fully recognizes that the period of usefulness of this book should be a brief one; he will be the first to rejoice when he can discard it in the work at the University of Michigan. If in the meantime it is the means of causing more attention being given to the subject in our schools, and in the first year of our college courses, it will have fulfilled its mission.

In marking the quantities, Lewis's "Elementary Latin Dictionary" has been followed, except in the case of a few obvious misprints; the editor reserves his opinion in the case of several points of acknowledged difficulty. The text is that of Weissenborn-Müller, with some changes in punctuation.

¹ In the Preface to my *Selections from Viri Romae*, Allyn & Bacon, 1892, I have acknowledged my indebtedness for this idea to Professor William Gardner Hale, of the University of Chicago.

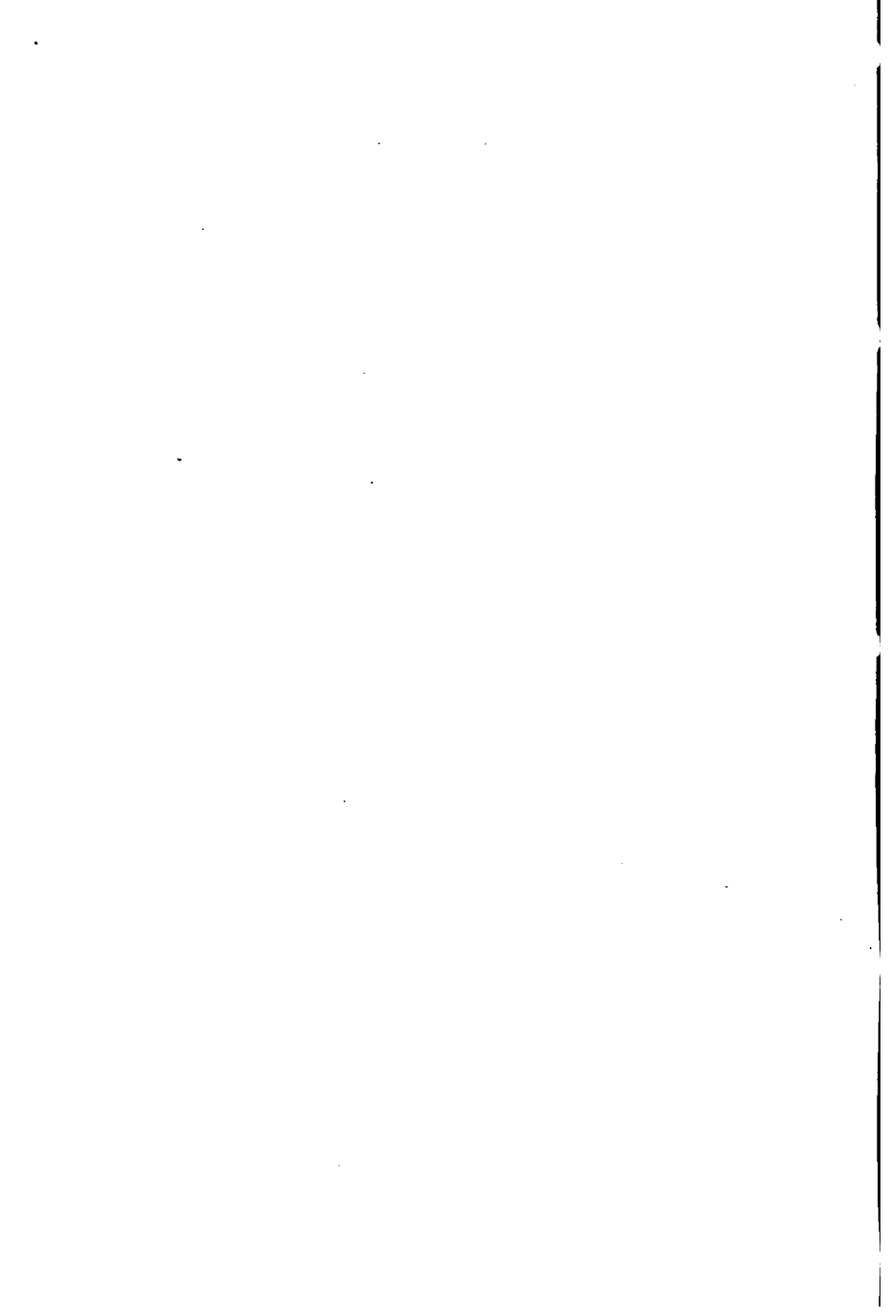
PREFACE.

v

Thanks are due to Assistant Professor J. H. Drake and Dr. W. K. Clement, of the University of Michigan, who have read the manuscript and the proofs and aided me greatly by their suggestions. In not a few cases the punctuation of Westcott's edition has been adopted.

JOHN C. ROLFE.

ANN ARBOR, MICHIGAN, June 1, 1893.

TITĪ LĪVĪ

AB URBE CONDITĀ LIBRĪ.

PRAEFĀTIŌ.

Factūrusne operae pretium sim, si ā primōrdiō urbis
rēs populi Rōmānī perscrīpserim, nec satis sciō, nec, si
sciam, dicere ausim, quippe quī cum veterem tum vul-
gātam esse rem videam, dum novī semper scrīptōrēs aut
in rēbus certius aliquid adlātūrōs sē aut scribendī arte 5
rudem vetustātem superātūrōs crēdunt. Utcumque erit,
iuvābit tamen rērum gestārum memoriāe principis terrā-
rum populi prō virīli parte et ipsum cōsuluisse; et si
in tantā scrīptōrum turbā mea fāma in obscurō sit, nō-
bilitāte ac māgnitūdine eōrum mē, quī nōmīni officient 10
meō, cōnsōler.

Rēs est praetereā et immēnsī operis, ut quae suprā
septingentēsimum annum repetātur, et quae ab exiguis
profecta initīs eō crēverit, ut iam māgnitūdine laboret
suā; et legentium plērisque haud dubitō quin primae 15
originēs proximaque originibus minus praebitūra voluptātis
sint festinantibus ad haec nova, quibus iam pridem prae-
valentis populi virēs sē ipsae cōficiunt. Ego contrā hōc
quoque labōris praemium petam, ut mē ā cōspectū ma-
lōrum quae nostra tot per annōs vidit aetās, tantisper 20
certē dum prīscā tōtā illa mente repetō, āvertam, omnis
expers cūrae, quae scribentis animum etsi nōn flectere ā
vērō, sollicitum tamen efficere posset.

Quae ante conditam condendamve urbem poëticis magis decōra fābulis quam incorruptis rērum gestārum monumentis trāduntur, ea nec adfirmāre nec refellere in animō est. Datur haec venia antiquitātī, ut miscendō
5 hūmāna dīvinis primōrdia urbium augustiōra faciat; et sī cui populō licēre oportet cōsecrāre originēs suās et ad deōs referre auctōrēs, ea bellī glōria est populō Rōmānō, ut, cum suum conditōrisque suī parentem Mārtem potissimum ferat, tam et hōc gentēs hūmānae patiantur aequō
10 animō quam imperium patiuntur.

Sed haec et his similia, utcumque animadversa aut existimāta erunt, haud in māgnō equidem pōnam discrimine; ad illa mihi prō sē quisque ācritter intendat animum, quae vīta, quī mōrēs fuerint, per quōs virōs quibusque artibus domī militīaeque et partum et auctum
15 imperium sit; lābente deinde paulātīm disciplinā velut dēsidentēs primō mōrēs sequātur animō, deinde ut magis magisque lapsi sint, tum ire coeperint praecipitēs, dōnec ad haec tempora, quibus nec vitia nostra nec remedia
20 pati possumus, perventum est. Hōc illud est praecipuē in cōgnitiōne rērum salūbre ac frūgiferum, omnis tē exemplī documenta in inlūstrī posita monumentō intuērī; inde tibi tuaeque rei pūblicaē quod imitēre capiās, inde foedum inceptū, foedum exitū, quod vitēs.

Cēterum aut mē amor negōtiī suscepti fallit, aut nūlla
25 umquam rēs pūblica nec māior nec sānctior nec bonis exemplis ditior fuit, nec in quam civitātem tam sērae avāritia lūxuriaque immigrāverint, nec ubi tantus ac tam diū paupertātī ac parsimōniae honōs fuerit; adeō quantō
30 rērum minus, tantō minus cupiditātis erat. Nūper dīvitiae avāritiam et abundantēs voluptātēs dēsiderium per lūxum atque libidinem pereundī perpendīque omnia invēxere.

Sed querellae, nē tum quidem grātae futūrae, cum fōrsitan necessāriae erunt, ab initiō certē tantae ōrdiendae reī absint; cum bonīs potius ōminibus vōtisque et precātiōnibus deōrum deārumque, sī, ut poētis, nōbīs quoque mōs esset, libentius inciperēmus, ut ōrsis tantum operis 5 successūs prōsperōs darent.

TITĪ LIVĪ AB URBE CONDITĀ

LIBER I.

I. Iam primum omnium satis constat Trōiā captā in ceteros saevitum esse Trōiānos; duobus, Aenēae Antēno-rique, et vetusti iure hospitii et quia pacis reddendaeque Helenae semper auctores fuerunt, omne ius belli Achivos
5 abstinuisse. Casibus deinde variis Antēnozem cum multitudi-
tūde Henetum, qui seditioe ex Paphlagonia pulsus et
sedes et ducem rege Pylaemene ad Troiam amissis quae-
rebant, venisse in intimum Hadriatici maris sinum; Eugane-
isque, qui inter mare Alpesque incolēbant, pulsus Henetos
10 Trōiānosque eas tenuisse terras. Et in quem primum
egressi sunt locum Trōia vocatur, pagoque inde Trōiāno
nomen est; gens universa Veneti appellati. Aenēam ab
simili clade domo profugum, sed ad maiora rerum initia
ducentibus fatiis primo in Macedoniam venisse, inde in
15 Siciliam quaerentem sedes delatum, ab Sicilia classe ad
Laurentem agrum tenuisse. Trōia et huic loco nomen est.

Ibi egressi Trōiāni, ut quibus ab immenso prope errore
nihil praeter arma et naves superesset, cum praedam ex
agris agerent, Latinus rex Aboriginēsque, qui tum ea tenē-
20 bant loca, ad arcendam vim advenarum armati ex urbe
atque agris concurrunt. Duplex inde fama est: alii proe-
lio victum Latinum pacem cum Aenēā, deinde adfinitatem
iunxisse tradunt; alii, cum instructae acies constitissent,

priusquam signa canerent, processisse Latinum inter primores
 ducemque advenarum evocasse ad conloquium; percunctatum
 deinde, qui mortales essent, unde aut quocumque casu profecti
 domo, quidve quaerentes in agrum Laurentem exissent, postquam
 audierit multitudinem Troianorum esse, ducem Aeneam filium
 Anchisae et Veneris, cremata patriam domo profugos sedem
 condendaeque urbi locum quaerere, et nobilitatem admiratum
 gentis virique et animum vel bello vel pacis paratum dextram
 datam fidem futurae amicitiae sanxisse. Inde foedus ictum
 inter ducem, inter exercitus salutationem factam; Aeneam apud
 Latinum fuisse in hospitio. Ibi Latinum apud penates deos
 domesticum publico adiunxisse foedus filiam Aeneae in
 matrimonium data. Ea utique res Troianis spem adfirmat
 tandem stabili certaque sede finiendi erroris. Oppidum
 condunt; Aeneas ab nomine uxoris Lavinium appellat. Brevi
 stirpis quoque virilis ex novo matrimonio fuit, cui Ascanium
 parentes dixere nomen.

II. Bello deinde Aboriginum Troianique simul petiti. Turnus
 rex Rutulorum, cui pacta Lavinia ante adventum Aeneae fuerat,
 praelatum sibi advenam aegre patiens, simul Aeneae Latinoque
 bellum intulerat. Neutra acies laeta ex eo certamine abiit:
 victi Rutuli, victores Aboriginum Troianique ducem Latinum
 amiserunt.

Inde Turnus Rutulique diffisi rebus ad florentes opes Etruscorum
 Mezentiumque regem eorum confugiunt, qui Caere, opulento
 tum oppido, imperitans, iam inde ab initio minime laetus
 novae origine urbis, et tum nimio plus quam satis tutum
 esset accolis rem Troianam crescere ratus, haud gravatim
 socia arma Rutulis iunxit.

Aeneas, adversus tanti belli terrorem ut animos Aboriginum
 sibi conciliaret, nec sub eodem iure solum sed etiam

nōmine omnēs essent, Latinōs utramque gentem appellāvit. Nec deinde Aboriginēs Trōiānis studiō ac fidē ergā rēgem Aenēam cessere. Frētusque hīs animīs coalēscentium in diēs magis duōrum populōrum Aenēās, quamquam tanta
 5 opibus Etrūria erat, ut iam nōn terrās solum sed mare etiam per tōtam Ītalīae longitūdinem ab Alpibus ad fretum Siculum fama nōminis sui implēsset, tamen, cum moenibus bellum prōpulsāre posset, in aciem cōpiās edūxit. Secundum inde proelium Latinīs, Aenēae etiam ūltimum
 10 operum mortālium fuit. Situs est, quemcumque eum dici iūs fāsque est, super Numicūm fluvium; Iovem indigetem appellant.

III. Nōndum mātūrus imperiō Ascanius Aenēae filius erat; tamen id imperium ei ad pūberem aetātem inco-
 15 lūme mānsit. Tantisper tūtēlā muliebri—tanta indolēs in Lāviniā erat—rēs Latīna et rēgnū avitū paternūque puerō stetit. Haud ambigam—quis enim rem tam veterem prō certō adfirmet?—hīcine fuerit Ascanius, an māior quam hīc, Creūsā mātrem Īliō incolumī nātus co-
 20 mesque inde paternae fugae, quem Iūlum eundem Iūlia gēns auctōrem nōminis sui nūcupat.

Is Ascanius, ubicumque et quācumque mātrem genitus—certē nātum Aenēā cōstat—abundante Lāvīni multitudine flōrentem iam, ut tum rēs erant, atque opulentam
 25 urbem mātři seu novercae reliquit, novam ipse aliam sub Albānō mōnte condidit, quae ab sitū porrēctae in dorsō urbis Longa Alba appellāta.

Inter Lāvīnium et Albam Longam colōniam dēductam trīgintā fermē interfuere anni. Tantū tamen opēs cre-
 30 verant māximē fūsis Etrūscīs, ut nē morte quidem Aenēae, nec deinde inter muliebrem tūtēlam rudimentūque primum puerilis rēgnī, movēre armā aut Mezen-

tius Etrūscique aut ūlli alii accolae ausi sint. Pāx ita convēnerat, ut Etrūscis Latinisque fluvius Albula, quem nunc Tiberim vocant, finis esset. Silvius deinde rēgnat, Ascanii filius, cāsū quōdam in silvis nātus. Is Aenēam Silvium creat; is deinde Latinum Silvium. Ab eō colōniae aliquot dēductae, Prisci Latini appellati. Mansit Silvius postea omnibus cōgnōmen, quī Albae rēgnāvērunt. Latinō Alba ortus, Albā Atys, Atye Capys, Capye Capetus, Capetō Tiberinus, qui in trāiectū Albulae amnis submersus celebre ad posterōs nōmen flūmīni dedit. Agrippa inde Tiberini filius, post Agrippam Rōmulus Silvius ā patre acceptō imperiō rēgnat. Aventinō fulmine ipse ictus rēgnum per manūs trādīdit. (Is sepultus in eō colle quī nunc pars Rōmānae est urbis, cōgnōmen collī fecit.)

Proca deinde rēgnat. Is Numitōrem atque Amūlium prōcreat; Numitōri, quī stirpis māximus erat, rēgnūm vetustum Silviae gentis lēgat. Plus tamen vis potuit quam voluntās patris aut verēcundia aetātis. Pulsō frātre Amūlius rēgnat. Addit scelerī scelus: stirpem frātris virilem interimit, frātris filiae Rēae Silviae per speciem honōris, cum Vestālem eam lēgisset, perpetuā virginitāte spem partūs adimit.

IV. Sed dēbēbātur, ut opinor, fātis tantae orīgō urbis māximique secundum deōrum opēs imperiū principium. Vi compressa Vestālis cum geminum partum ēdidisset, seu ita rata, seu quia deus auctor culpae honestior erat, Mārtem incertae stirpis patrem nūncupat. Sed nec dii nec hominēs aut ipsam aut stirpem ā crudelitāte rēgiā vindicant: sacerdos vincta in custōdiam datur, puerōs in prōfluentem aquam mitti iubet.

Fōrte quādam dīvinitus super ripās Tiberis effūsus

lēnibus stāgnis nec adiri usquam ad iūsti cursum poterat
 amnis, et posse quamvis languidā mergi aquā infantēs
 spem ferentibus dabat. Ita, velut dēfūcti rēgis imperiō,
 in proximā ēluviē, ubi nunc ficus Rūminālis est —
 5 Rōmulārem vocātam ferunt — puerōs expōnunt. Vāstae
 tum in his locis sōlitudinēs erant.

Tenet fāma, cum fluitantem alveum, quō expositi erant
 pueri, tenuis in siccō aqua dēstituisset, lupam sitientem
 ex mōntibus, quī circā sunt, ad puerilem vāgitum cursum
 10 flēxisse; eam submissās infantibus adeō mitem praebuisse
 mammās, ut linguā lambentem puerōs magister rēgii pe-
 coris invēnerit — Faustulō fuisse nōmen ferunt. Ab eō
 ad stabula Lārentiae uxōri ēducandōs datōs. Sunt quī
 Lārentiam vulgātō corpore lupam inter pāstōrēs vocātam
 15 putent; inde locum fābulae ac mirāculō datum.

Ita geniti itaque ēducāti, cum primum adolēvīt aetās,
 nec in stābulis nec ad pecora sēgnēs, vēnandō peragrāre
 saltūs. Hinc rōbore corporibus animisque sūptō iam
 nōn ferās tantum subsistere, sed in latrōnēs praedā
 20 onustōs impetūs facere, pāstōribusque rapta dividere, et
 cum his crēscēte in diēs grege iuvenum sēria ac iocōs
 celebrāre.

V. Iam tum in Palātiō mōnte Lupercal hōc fuisse
 lūdicrum ferunt, et ā Pallantēō, urbe Arcadicā, Pallan-
 25 tium, dein Palātium mōntem appellātum. Ibi Euandrum,
 quī ex eō genere Arcadum multīs ante tempestātibus
 tenuerit loca, sollemne adlātum ex Arcadiā instituisse, ut
 nūdi iuvenēs Lycaeam Pāna venerantēs per lūsum atque
 lasciviam current, quem Rōmānī deinde vocāvērunt
 30 Inuum.

Huic dēditis lūdicrō, cum sollemne nōtum esset, insi-
 diātōs ob iram praedae āmissae latrōnēs, cum Rōmulus vi

sē dēfēdisset, Remum cēpisse, captum rēgī Amūliō trādidisse ūltrō accūsantēs. Crīmini māximē dabant in Numitōris agrōs ab iis impetūs fierī; inde eōs conlētā iuvenum manū hostilem in modum praedās agere. Sic ad supplicium Numitōri Remus dēditur.

Iam inde ab initiō Faustulō spēs fuerat rēgiam stirpem apud sē ēducārī: nam et expositōs iūssū rēgis infantēs sciēbat, et tempus, quō ipse eōs sustulisset, ad id ipsum congruere; sed rem immātūram nisi aut per occasiōnem aut per necessitātem aperire nōluerat. Necessitās prior vēnit. Ita metū subāctus Rōmulō rem aperit. Fōrte et Numitōri, cum in custōdiā Remum habēret, audissetque geminōs esse frātrēs, comparandō et aetātem eōrum et ipsam minimē servilem indolem tetigerat animum memoria nepōtum; sciscitandōque eōdem pervēnit, ut haud procul esset quā Remum āgnōsceret.

Ita undique rēgī dolus nectitur. Rōmulus nōn cum globō iuvenum—nec enim erat ad vim apertam pār—sed aliis aliō itinere iūssis certō tempore ad rēgiam venīre pāstōribus, ad rēgem impetum facit, et ā domō Numitōris aliā comparātā manū adiuvat Remus. Ita rēgem obtruncant.

VI. Numitor, inter primum tumultum hostis invasisse urbem atque adortos rēgiam dictitans, cum pūbem Albānam in arcem praesidiō armisque obtinendam āvocasset, postquam iuvenēs perpetrātā caede pergere ad sē grātulantēs vidit, extemplō advocātō conciliō scelus in sē frātris, originem nepōtum, ut geniti, ut educati, ut cōgniti essent, caedem deinceps tyranni sēque eius auctorem ostendit. Iuvenēs per mediam cōntiōnem āgmine ingressi cum avum rēgem salūtassent, secūta ex omni multitudīne cōnsentiēns vōx ratum nōmen imperiumque rēgī efficit.

† Ita Numitōri Albānā rē permissā Rōmulum Remumque
 cupidō cēpit in iis locis, ubi expositi ubique ēducāti
 erant, urbis condendae. Et supererat multitudō Albānō-
 rum Latinōrumque; ad id pāstōrēs quoque accesserant,
 5 quī omnēs facile spem facerent, parvam Albam, parvum
 Lāvinium prae eā urbe, quae conderētur, fore. Intervē-
 nit deinde hīs cōgitationibus avitum malum, rēgnī cupidō,
 atque inde foedum certāmen coortum ā satis mīti prin-
 cipiō. Quoniam geminī essent, nec aetātis verēcundia
 10 discrimen facere posset, ut dii, quōrum tūtēlae ea loca
 essent, auguriis legerent quī nōmen novae urbi daret,
 quī conditam imperiō regeret, Palātium Rōmulus, Remus
 Aventinūm ad inaugurandum templa capiunt.

X VII. Priōri Remō augurium vēnisse fertur sex vultu-
 15 rēs, iamque nūntiātō auguriō cum duplex numerus Rō-
 mulō sē ostendisset, utrumque rēgem sua multitudō
 cōnsalūtāverat. Tempore illi praeceptō, at hī numerō
 avium rēgnum trahēbant. Inde cum altercātiōne con-
 gressi certāmine irārum ad caedem vertuntur. Ibi in
 20 turbā ictus Remus cecidit. Vulgātor fāma est lūdibriō
 frātris Remum novōs trānsiluisse mūrōs; inde ab irātō
 Rōmulō, cum verbis quoque increpitāns adiēcisset, "Sic
 deinde quicumque alius trānsiliet moenia mea!" inter-
 fectum. Ita sōlus potitus imperiō Rōmulus; condita
 25 urbs conditōris nōmine appellāta.

Palātium primum, in quō ipse erat ēducātus, mūniit.
 Sacra diis aliis Albānō ritū, Graecō Herculi, ut ab Eu-
 andrō institūta erant, facit. Herculem in ea loca Gery-
 one interēptō bovēs mirā speciē abēgisse memorant, ac
 30 prope Tiberim fluvium, quā prae sē armentum agēns
 nandō trāiēcerat, locō herbidō, ut quiete et pābulō laetō
 reficeret bovēs, et ipsum fessum viā prōcubuisse. Ibi

cum eum cibō vinōque gravātum sopor oppressisset, pāstor accola eius locī nōmine Cācus, ferōx virībus, captus pulchritūdine bovm ~~nam~~ āvertere eam praedam vellet, quia, sī agendō armentum in spēluncam compulisset, ipsa vestigia quaerentem dominum eō dēductūra 5 erant, āversōs bovēs, eximium quēmq̄ue pulchritūdine, caudis in spēluncam trāxit.

Herculēs ad primam aurōram somnō excitus cum gregem perlūstrāset oculis et partem abesse numerō sēnsisset, pergit ad proximam spēluncam, sī fōrte eō vestigia 10 ferrent. Quae ubi omnia forās versa vidit nec in partem aliam ferre, cōnfusus atque incertus animī ex locō infestō agere porrō armentum occēpit. Inde cum āctae bovēs quaedam ad dēsiderium, ut fit, relictārum mūgissent, redita inclūsārum ex spēluncā bovm vōx Herculem con- 15 vertit. Quem cum vādentem ad spēluncam Cācus vī prohibēre cōnātus esset, ictus clavā fidem pāstorū nēquiquam invocāns morte occubuit.

Euander tum ea profugus ex Peloponnēsō auctōritāte magis quam imperiō regēbat loca, venerābilis vir mirā- 20 culō litterārum, rei novae inter rudēs artium hominēs, venerābilior divinitāte crēditā Carmentae mātris, quam fātiloquam ante Sibyllae in Ītaliā adventum mirātae eae gentēs fuerant. Is tum Euander, concursū pāstorū trepidantium circā advenam (manifestae reum) caedis ex- 25 citus, postquam facinus facinorisque causam audivit, habitum fōrmamque virī aliquantum ampliōrem augustiōremque hūmānā intuēns, rogitat quī vir esset. Ubi nōmen patremque ac patriam accēpit, “Iove nāte, Herculēs, salvē,” inquit. “Tē mihi māter, vērídica interpres deūm, 30 auctūrum caelestium numerum cecinit, tibi que āram hīc dicātur iri, quam opulentissima olim in terris gēns

m
 \
 m̄ximam vocet tuoque ritū colat." Dextrā Herculēs datā accipere sē ōmen implētūrumque fāta arā conditā ac dicātā ait. Ibi tum primum bove eximiā captā de grege sacrum Herculi adhibitū ad ministerium dapemque
 5 Potitiū ac Pināriū, quae tum familiae m̄ximē inclitae ea loca incolēbant, factum.

X Forte ita evēnit, ut Potitiū ad tempus praestō essent, iisque exta appōnerentur, Pināriū extis adēsīs ad ceteram venirent dapem. Inde institūtum mānsit, donec Pinārium
 10 genus fuit, nē extis sollemnium vescerentur. Potitiū ab Euandrō edoctū antistitēs sacri eius per multās aetātēs fuerunt, donec traditō servis publicis sollemni familiae ministeriō genus omne Potitiōrum interiit. Haec tum
 15 tum immortalitātis virtūte partae, ad quam eum sua fāta dūcēbant, fautor.

VIII. Rēbus divinis rīte perpetrātis vocātāque ad concilium multitudīne, quae coalēscere in populi unius corpus nullā rē praeterquam lēgibus poterat, iura dedit;
 20 quae ita s̄ncta generi hominum agrestī fore ratus, si sē ipse venerābilem insignibus imperiū fēcisset, cum ceterō habitū sē augustiōrem, tum m̄ximē lictōribus duodecim sūmptis fēcit.

Alii ab numerō avium, quae auguriō rēgnum por-
 25 tenderant, eum secūtum numerum putant; mē haud paenitet eōrum sententiae esse, quibus et apparitōrēs hōc genus ab Etrūscis finitimis, unde sella curūlis, unde toga praetexta sūmpta est, et numerum quoque ipsum ductum placet; et ita habuisse Etrūscōs, quod ex duodecim
 30 populis commūniter creatō rēge singulōe singuli populi lictōrēs dederint.

Crēscēbat interim urbs mūnitiōnibus alia atque alia

appetendō loca, cum in spem magis futūrae multitudi-
 nis quam ad id quod tum hominum erat, mūnirent.
 Deinde nē vāna urbis māgnitudō esset, adiciendae mul-
 titudinīs causā vetere cōnsiliō condentium urbēs, quī
 obscūram atque humilem concierendō ad sē multitudinem
 nātam ē terrā sibi prōlem ēmentiebantur, locum, quī
 nunc saeptus dēscendentibus inter duōs lūcōs est, asyllum
 aperit. Eō ex finitimis populis turba omnis sine discrimine,
 liber an servus esset, avida novārum rērum per-
 fūgit, idque primum ad coeptam māgnitudinem rōboris
 fuit.

Cum iam virium haud paeniteret, cōnsilium deinde viri-
 bus parat: centum creat senātōrēs, sive quia is numerus
 satis erat, sive quia solī centum erant, quī creārī patrēs
 possent. Patrēs certē ab honōre, patriciūque prōgeniēs
 eōrum appellātī.

LIX. Iam rēs Rōmānā adeō erat valida, ut cuiquibet
 finitimārum civitatum bellō pār esset; sed pēnūriā mu-
 lierum hominis aetatem durātūra māgnitudō erat, quippe
 quibus nec domi spēs prolis nec cum finitimis cōnūbia
 essent. Tum ex cōnsiliō patrum Rōmulus lēgātōs circā
 vicinās gentēs misit, quī societatem cōnūbiumque novō
 populō peterent: (urbēs quoque ut cētera ex infimō
 nasci; dein, quās sua virtūs ac diū iuvent, māgnās opēs
 sibi māgnūque nōmen facere; satis scire originē Rō-
 mānae et deōs adfuisse et nōn dēfuturam virtutem:
 proinde nē gravarentur hominēs cum hominibus sangui-
 nem ac genus miscere.

Nusquam benignē lēgatiō audita est: adeō simul sper-
 nēbant, simul tantam in mediō crēscentem mōlem sibi
 ac posteris suis metuēbant. A plērisque rogitantibus di-
 missi, ecquod fēminis quoque asyllum aperuissent: id

enim dēnum compār cōnūbium fore. Aegrē id Rōmāna pūbēs passa, et hāud dubiē ad vim spectāre rēs coepit.]

Cui tempus locumque aptum ut daret Rōmulus, acgritudinem animi dissimulāns lūdōs ex industriā parat
 5 Neptūnō Equestrī (sollemnis; Cōsuālia vocat. Indici deinde finitimis spectāculum iubet, quantōque apparātū tum sciēbant aut poterant concelebrant, ut rem clāram exspectātamque facerent. Multi mortālēs convēnere, studiō etiam videndae novae urbis, māximē proximī quique,
 10 Caenīnēs, Crustumī, Antemnātēs; iam Sabinōrum omnis multitūdō cum liberis ac coniugibus vēnit. Invitātī hospitāliter per domōs cum situm moenīaque et frequentem tēctis urbem vidissent, mirantur tam brevī rem Rōmānam crēvisse.

15 Ubi spectāculi tempus vēnit, dēditaeque eō mentēs cum oculis erant, tum (ex compositō) orta vīs, signōque datō iuventūs Rōmāna ad rapiendās virginēs discurrit. Magna pars fōrte, in quem quaeque inciderat, raptae. Quāsdam fōrmā excellentēs (primōribus patrum dēstinātās
 20 ex plēbe hominēs,) quibus datum negōtium erat, domōs dēferēbant. Ūnam longē ante aliās speciē ac pulchritūdine insīgnem ā globō Talassii cūiusdam raptam ferunt, multisque sciscitantibus cūinam eam ferrent, identidem, nē quis violāret, Talassiō ferri clāmītātum; inde nūptiā-
 25 lem hanc vōcem factam.] Turbātō per metum lūdicro maesti parentēs virginum profugiunt, incūsantēs violātī hospitii foedus deūmque invocantēs, cūius ad sollemne lūdōsque per fās ac fidem dēcepti vēnissent. Nec raptis aut spēs dē sē melior aut indignātiō est minor.

30 Sed ipse Rōmulus circumibat, docēbatque patrum id superbiā factum, quī cōnūbium finitimis negāssent: illās tamen in mātirimōniō, in societāte fōrtūnarum omnium

civitat̄isque, et, quō nihil cārius hūmānō generī sit, libe-
rūm fore; mollirent modo irās, et quibus fōrs corpora
dedisset, darent animōs; saepe ex iniūriā postmodum
grātiam ortam, eōque meliōribus ūsūrās virīs, quod (adnī-
sūrus) prō sē quisque sit, ut, cum (suam vicem) fūctus 5
officiō sit, parentium etiam patriaeque expleat dēsiderium.
Accēdēbant blanditiae virōrum factum pūrgantium cupi-
ditatē atque amōre, quae māximē ad muliebre ingenium
efficacēs precēs sunt.

X. Iam admodum mītigātī animī raptis erant. At 10
raptārum parentēs tum māximē sordidā veste lacrimisque
et querellis civitatēs concitābant. Nec domī tantum
indignatiōnēs continēbant, sed congregābantur undique
ad Titum Tatium, rēgem Sabīnōrum, et lēgatiōnēs eō,
quod māximum Tatī nōmen in iis regiōnibus erat, con- 15
veniēbant. Caeninēnsēs Crustumīque et Antemnātēs
erant, ad quōs eius iniūriae pars pertinēbat. Lentē
agerē hīs Tatiū Sabīnīque visī sunt; ipsī inter sē trēs
populī commūniter bellum parant. Nē Crustumīni qui-
dem atque Antemnātēs prō ārdōre irāque Caeninēnsium 20
satis sē impigrē movent; ita per sē ipsum nōmen Caeni-
num in agrum Rōmānum impetum facit.

Sed effūsē vāstantibus fit obvius cum exercitū Rōmulus,
levīque certāmine docet vānam sine viribus iram esse.
Exercitum fundit fugatque, fūsum persequitur; rēgem in 25
proeliō obruncat et spoliāt; duce hostium occisō urbem
primō impetū capit.

Inde exercitū victōre reductō ipse, cum factis vīr
māgnificus tum factorum ostentātor haud minor, spolia
ducis hostium caesi suspēnsa fabricātō ad id aptē fer- 30
culō gerēns in Capitōlium ēscendit, ibique ea cum ad
quercum pāstōribus sacram dēposuisset, simul cum dōnō

dēsīgnāvit templō Iovis finīs cōgnōmenque addidit deō. “Iuppiter Feretrī,” inquit, “haec tibi vīctor Rōmulus rēx rēgia arma ferō, templumque his regiōnibus, quās modo animō (mētātus sum,) dēdicō sēdem opīmīs spoliis
5 quae rēgibus ducibusque hostiū caesis mē auctōrem sequentēs posterī ferent.”

Haec templi est oriḡo, quod prīmum omnium Rōmae sacrātum est. Ita deinde diis vīsum, nec inritam condi-
tōris templi vōcem esse, quā lātūrōs eō spoliā posterōs
10 nūcupāvit, nec multitudine compotum eius dōnī vulgārī laudem. Bina posteā inter tot annōs, tot bella opima p̄arta sunt spolia; adeō rāra eius fōrtūna decoris fuit.

XI. Dum ea ibi Rōmānī gerunt, Antemnātium exercitus per occāsionem ac sōlitūdinem hostiliter in finēs
15 Rōmānōs incursiōnem facit. Raptim et ad hōs Rōmāna legiō ducta pālātōs in agrīs oppressit. Fūsi igitur primō impetū et clamōre hostēs, oppidum captum; duplicique victōriā ovantem Rōmulum Hersilia coniūnx, precibus raptārum fatigāta, orat ut parentibus eārum det veniam
20 et in civitātem accipiat: ita rem coalēscere concordīā posse. Facile impetrātum.

Inde contrā Crustumīnōs profectus bellum inferentēs. Ibi minus etiam, quod aliēnis clādibus ceciderant animī, certāminis fuit. Utrōque colōniae missae; plūrēs inventi,
25 quī propter ūbertātem terrae in Crustumīnum nōmina darent. Et Rōmam inde frequenter migrātum est, ā parentibus māximē ac propīnquis raptārum.

[Novissimum ab Sabīnis bellum ortum, multōque id māximum fuit; nihil enim per iram aut cupiditātem āctum est, nec ostendērunt bellum prius quam intulērunt.
30 Cōnsiliō etiam additus dolus. Spurius Tarpeius Rōmānae praeerat arcī. Hūius filiam virginem aurō corrumpit

Tatius, ut armātōs in arcem accipiat—aquam fōrte ea tum (sacrīs) extrā moenia petitum ierat; acceptī obrutam armīs necāvere, seu ut vī capta potius arx vidēretur, seu prōdendi exempli causā, nē quid usquam fidum prōditōri esset.

Additur fābulae, quod vulgō Sabīnī aureās armillās māgnī ponderis bracchiō laevō gemmātōsque māgnā speciē anulōs habuerint, pepigisse eam quod in sinistris manibus habērent; eō scūta illi prō aureis dōnis congesta. Sunt quī eam ex pactō tradēndi quod in sinistris manibus esset dērectō arma petisse dicant, et fraude vīsam agere suā ipsam perēptam mercēde.

XII. Tenuēre tamēn arcem Sabīnī, atque inde posterō diē, cum Rōmānus exercitus instrūctus quod inter Palātīnum Capitōlinumque collem campī est complēsset, nōn prius dēscendērunt in aequum, quam irā et cupiditate recuperandae arcis stimulantē (animōs) in adversum Rōmānī subiēre. Prīncipēs utrimque pūgnam ciēbant, ab Sabīnīs Mettius Curtius, ab Rōmānis Hostius Hostilius. Hīc rem Rōmānam iniquō locō ad prima signa animō atque audāciā sustinēbat. Ut Hostius cecidit, cōnfestim Rōmāna inclinātur aciēs, fūsaque est ad veterem portam Palātii.

Rōmulus et ipse turbā fugientium āctus, arma ad caelum tollēns, “Iuppiter, tuīs,” inquit, “rūsus avibus hīc in Palātīō prīma urbī fundāmenta iēcī. Arcem iam scelere ēmptam Sabīnī habent; inde hūc armātī superātā mediā valle tendunt. At tū, pater deūm hominumque hīc saltem arcē hostēs, dēme terrōrem Rōmānis fugamque foedam siste. Hīc ego tibi templum Statōri Iovī, quod monumentum sit posterīs tuā praesenti ope servātam urbem esse, voveō.” Haec precātus, velut sī

sēnsisset auditās precēs, “Hinc,” inquit, “Rōmānī, Iuppi-
ter optimus māximus resistere atque iterāre pūgnam
iubet.” Restitēre Rōmānī tamquam caelestī vōce iūssi;
ipse ad primōrēs Rōmulus prōvolat.]

5 [Mettius Curtius ab Sabinīs prīnceps ab arce dēcucur-
rerat, et effūsōs ēgerat Rōmānōs tōtō quantum forō spa-
tium est, nec procul iam ā portā Palātī erat, clāmitāns
“Vicimus perfidōs hospitēs, imbellēs hostēs. Iam sciunt
longē aliud esse virginēs rapere, aliud pūgnāre cum virīs.”
10 In eum haec glōriantem cum globō ferōcissimōrum iuve-
num Rōmulus impetum facit. Ex equō tum fōrte Mettius
pūgnābat; eō pellī facilius fuit. Pulsum Rōmānī per-
sequuntur, et alia Rōmāna aciēs audāciā rēgis accēnsa
fundit Sabinōs. Mettius in palūdem sēsē strepitū sequen-
15 tium trepidante equō coniecit; āverteratque ea rēs etiā
Sabinōs tantī periculō virī. Et ille quidem adnventibus
ac vocantibus suis favōre multōrum additō animō ēvādit;
Rōmānī Sabīnique in mediā convalle duōrum mōntium
redintegrant proelium, sed rēs Rōmāna erat superior.]

20 XIII. Tum Sabinae mulierēs, quārum ex iniūriā bellum
ortum erat, crīnibus passīs scissāque veste, victō malis
muliebri pavōre, ausae sē inter tēla volantia inferre, ex
trānsversō impetū factō dirimere infestās, aciēs dirimere
irās, hinc patrēs hinc virōs orantēs nē sē sanguine ne-
25 fandō socerī generique respergerent, nē parricidiō macu-
lārent partūs suōs, nepōtum illī, hī liberūm prōgeniem.
(“Sī adfinitātis inter vōs, sī cōnūbī piget,) in nōs vertite
irās; nōs causa bellī, nōs vulnerum ac caedium virīs ac
parentibus sumus; melius peribimus quam sine alterīs
30 vestrūm viduae aut orbae vivēmus.”

Movet rēs cum multitudinem tum ducēs. Silentium et
repentina fit quiēs, inde ad foedus faciendum ducēs prōd-

eunt; nec pācem modo sed civitātem ūnam ex duābus faciunt, rēgnum cōsociant, imperium omne cōferunt Rōmam. Ita geminātā urbe, ut Sabīnīs tamen aliquid darētur, Quirītēs ā Curibus appellātī. Monumentum eīus pūgnae, ubi primum ex profundā ēmersus palūde equus Curtium in vadō statuit, Curtium lacum appellārent.

* Ex bellō tam tristī laeta repente pāx cārīōrēs Sabīnās virīs ac parentibus et ante omnēs Rōmulō ipsī fēcit. Itaque, cum populum in cūriās trīgintā divideret, nōmina eārum cūriīs imposuit. Id nōn trāditur, cum haud dubiē aliquantō numerus māior hōc mulierum fuerit, aetāte an dignitātibus suis virōrumve an sorte lēctae sint, quae nōmina cūriīs darent.

Eōdem tempore et centuriae trēs equitum cōscrip̄tae sunt: Ramnēsēs ab Rōmulo, ab T. Tatiō Titiēnsēs appellātī; Lucerum nōminis et originis causa incerta est. Inde nōn modo commūne sed concors etiam rēgnum duōbus rēgibus fuit.

XIV. Post aliquot annōs propinquī rēgis Tatiī lēgātōs Laurentium pulsant, (cumque Laurentēs iūre gentium agerent, apud Tatum grātia suōrum et precēs plūs poterant.) Igitur illōrum poenam in sē vertit: nam Lāvīni, cum ad sollemne sacrificium eō vēnisset, concursū factō interficitur. Eam rem minus aegrē quam dignum erat tulisse Rōmulum ferunt, seu ob infīdam societātem rēgnī, seu quia haud iniūriā caesum crēdebāt. Itaque bellō quidem abstinuit; ut tamen expiārentur lēgātōrum iniūriae rēgisque caedēs, foedus inter Rōmam Lāvīniumque urbēs renovātum est.

Et cum his quidem inspērāta pāx erat; aliud multō propius atque in ipsis prope portis bellum ortum. Fidēnātēs nimis vicinās prope sē convalēscere opēs ratī,

priusquam tantum rōboris esset quantum futurum appā-
 rēbat, occupant bellum facere. Iuventūte armātā im-
 missā vāstātur agrī quod inter urbem ac Fidēnās est.
 Inde ad laevam versī, quia dextrā Tiberis arcēbat, cum
 5 māgnā trepidātiōne agrestium populantur;) tumultusque
 repēns ex agrīs in urbem inlātus prō nūntiō fuit. Ex-
 citus Rōmulus—neque enim dilātiōnem patī tam vicīnum
 bellum poterat—exercitum edūcit, castra ā Fidēnis mille
 passuum locat. Ibi modicō praesidiō relictō, ēgressus
 10 omnibus cōpiīs partem militum locīs circā dēnsa vir-
 gulta obscurīs subsidere in insidiīs iussit; cum parte
 māiōre atque omnī equitātū profectus, id quod quærē-
 bat, tumultuosō et mināci genere pūgnae adequitandō
 15 ipsīs prope portis hostem excivit. Fugae quoque, quae
 simulanda erat, eadem equestris pūgna causam minus
 mirābilem dedit. Et cum velut inter pūgnae fugaeque
 cōsiliūm trepidante equitātū pedes quoque referret gra-
 dum, plēnis repente portis effūsī hostēs, impulsā Rōmānā
 aciē, studiō instandi sequendīque trahuntur ad locum insi-
 20 diarum.

Inde subitō exortī Rōmānī transversam invādunt hos-
 tium aciem; addunt pavōrem mōta ē castrīs signa eōrum,
 quī in praesidiō relictī fuerant. Ita multiplici terrōre
 percussī Fidēnātēs, prius paene quam Rōmulus quique
 25 cum eō equitēs erant circumagerent frēnis equōs, terga
 vertunt multōque effūsus, quippe vērā fuga, quī simu-
 lantēs paulō ante secūti erant, oppidum repetēbant. Nōn
 tamen ēripuēre sē hostī: haerēs in tergō Rōmānus pri-
 usquam forēs portārum obicerentur velut āgmine unō
 30 inrumpit.

XV. Belli Fidēnātis contāgiōne inritātī Veientium an-
 imi et cōsanguinitāte—nam Fidēnātēs quoque Etrūsci

fuērunt — et quod ipsa propinquitās locī, sī Rōmāna
 arma omnibus infesta finitimis essent, stimulābat, in finēs
 Rōmānōs excurrerunt populābundi magis quam iūsti
 mōre bellī. Itaque nōn castris positīs, nōn exspectatō
 hostium exercitū, raptam ex agris praedam portantēs 5
 Veiōs rediēre. Rōmānus contrā, postquam hostem in
 agris nōn invēnit, dimicātiōnī ūltimae instrūctus inten-
 tusque Tiberim trānsit. Quem postquam castra pōnere
 et ad urbem accessurum Veiētēs audivēre, obviam
 ēgressī, ut potius aciē dēcernerent quam inclusi dē 10
 tectis moenibusque dimicārent. Ibi viribus nullā arte
 adiūtis tantum veterānī rōbore exercitūs rēx Rōmānus
 vicit, persecūtusque fūsōs ad moenia hostēs urbe validā
 mūrīs ac sitū ipsō mūnītā abstinuit; agrōs rediēns vā-
 stat ulciscendi magis quam praedae studiō. Eāque clāde 15
 haud minūs quam adversā pūgnā subactī Veiētēs pācem
 petitum orātōrēs Rōmam mittunt. Agrī parte multātis
 in centum annōs indūtiae datae.

Haec fermē Rōmulō rēgnante domī militiaeque gesta,
 quōrum nihil absonum fidei divīnae originis divinitātisque 20
 post mortem crēditae fuit, nōn animus in rēgnō avitō
 recuperandō, nōn condendae urbis cōnsilium, nōn bellō
 ac pāce firmandae. Ab illō enim profectō viribus datīs
 tantum valuit, ut in quadrāgintā deinde annōs tūtām
 pācem habēret. Multitūdini tamen grātiōr fuit quam 25
 patribus, longē ante aliōs acceptissimus militum animis;
 trecentōsque armātōs ad custōdiam corporis, quōs Cele-
 rēs appellāvit, nōn in bellō solum sed etiam in pāce
 habuit.

XVI. His immortalibus editis operibus cum ad exer- 30
 citum recensendum cōntiōnem in campō ad Caprae
 Palūdem habēret, subitō coorta tempestās cum māgnō

fragōre tonitribusque tam dēnsō rēgem operuit nimbō,
 ut cōspectum ēius cōntiōnī abstulerit; nec deinde in
 terris Rōmulus fuit. Rōmāna pūbēs sēdātō tandem
 pavōre, postquam ex tam turbidō diē serēna et tran-
 5 quilla lūx rediit, ubi vacuam sēdem rēgiam vīdit, etsi
 satis crēdēbat patribus, quī proximī steterant, sublimem
 raptum procellā, tamen velut orbitātis metū ic̄ta mae-
 stum aliquamdiū silentium obtinuit. Deinde, ā paucīs
 initiō factō, deum deō nātum, rēgem parentemque urbis
 10 Rōmānae salvēre ūniversī Rōmulum iubent; pācem pre-
 cibus exposcunt, utī volēns propitius suam semper sō-
 spitet prōgeniem. Fuisse crēdō tum quoque aliquōs,
 quī discerptum rēgem patrum manibus tacitī arguerent—
 mānāvit enim haec quoque sed perobscūra fāma; illam
 15 alterām admiratiō virī et pavor praesēns nōbilitāvit.

Et cōsiliō etiam ūnius hominis addita rei dicitur fidēs.
 Namque Proculus Iūlius, sollicitā civitāte dēsideriō rēgis
 et infēnsa patribus, gravis, ut trāditur, quamvis māgnae
 rei auctor in cōntiōnem prōdit. “Rōmulus,” inquit,
 20 “Quiritēs, parēns urbis hūius, primā hodiernā lūce caelō
 repente dēlapsus sē mihi obvium dedit. Cum perfūsus
 horrōre venerābundus adstissem, petēns precibus, ut
 contrā intuērī fās esset, ‘Abī, nūntiā,’ inquit, ‘Rōmānis,
 caelestēs ita velle, ut mea Rōma caput orbis terrārum
 25 sit; proinde rem militārem colant, sciantque et ita poste-
 ris trādant nullās opēs hūmānās armīs Rōmānis resistere
 posse.’ Haec,” inquit, “locūtus sublimis abiit.” Mirum
 quantum illi virō nūntianti haec fidēs fuerit, quamque
 dēsiderium Rōmulī apud plēbem exercitumque factā fidē
 30 immortalitātis lēnītum sit.

XVII. Patrum interim animōs certāmen rēgnī ac cu-
 pidō versābat. Necdum ad singulōs, quia nēmō māgno-

pere ēminēbat in novō populō, p̄pervēnerat; factionibus inter ōrdinēs certābatur. Oriundī ab Sabinis, nē, quia post Tatīi mortem ab suā partē nōn erat rēgnātum, in societate aequā possessionem imperīi amitterent, sui corporis creārī rēgem volēbant; Rōmāni veterēs peregrīnum 5 rēgem āsp̄rnābantur. In variis voluntātibus rēgnārī tamen omnēs volēbant, lib̄rtātis dulcēdine nōndum expertā. Timor deinde patrēs incessit, nē civitatem sine imperiō, exercitum sine duce, multārum circā civitātium iniritatis animis, vīs aliqua externa adorīrētur. Et esse igitur ali- 10 quod caput placēbat, et nēmō alterī concēdere in animum indūcēbat.

Ita rem inter sē centum patrēs decem decuriis factis singulisque in singulās decuriās creatis, quī summae rerum praessent, cōnsociant. Decem imperitābant, ūnus cum 15 insignibus imperīi et lictōribus erat; quinque diērum spatio finiēbatur imperium ac per omnēs in orbem ibat; annumque intervāllum rēgnī fuit. Id ab rē, quod nunc quoque tenet nōmen, interrēgnum appellātum.

Fremere deinde plēbs, multiplicatam servitūtem, cen- 20 tum prō ūnō dominōs factōs; nec ūltrā nisi rēgem et ab ipsis creatum vidēbantur passūrī. [Cum sēnsissent ea movērī patrēs, offerendum ūltrō ratī quod amissūrī erant, ita grātiā ineunt summā potestāte populō permissā, ut nōn plūs darent iūris quam retinērent.] Decrēverunt enim ut, 25 cum populus rēgem iussisset, id sic ratum esset, si patrēs auctōrēs fierent. “Hodiē quoque in lēgibus magistrātibusque rogandis ūsūrpātur idem iūs, vī adēptā: priusquam populus suffrāgium ineat, in incertum comitiōrum ēventum patrēs auctōrēs fiunt.” 30

Tum interrēx cōntiōne advocatā “Quod bonum faustum felixque sit,” inquit, “Quirītēs, rēgem create: ita patri-

bus visum est. Patrēs deinde, si dignum quī secundus ab Rōmulō numerētur creāritis, auctōrēs fient." Adeō id grātum plēbī fuit, ut, nē victi beneficiō vidērentur, id modo sciscerent iubērentque, ut senātus dēcerneret quī
5 Rōmae rēgnāret.

XVIII. Inclita iūstitia religiōque eā tempestāte Numae Pompili erat. Curibus Sabīnis habitābat, cōsul-tissimus vir, ut in illā quisquam esse aetāte poterat, omnis divīni atque hūmāni iūris. Auctōrem doctrīnae
10 ēius, quia nōn exstat alius, falsō Samium Pythagoram ēdunt, quem Serviō Tulliō rēgnante Rōmae centum am-plius post annōs in ūltimā Itāliae orā circā Metapontum Hēraclēamque et Crotōna iuvenum aemulantium (studia coetūs habuisse cōstat. Ex quibus locīs, etsi ēiusdem
15 aetātis fuisset, quae fāma in Sabīnōs, aut quō linguae commerciō quemquam ad cupiditātem discendī excivisset, quōve praesidiō ūnus per tot gentēs dissonās ser-mōne mōribusque pervēnisset? Suōpte igitur ingenio temperātum animum virtūtibus fuisse opīnor magis, in-
20 strūctumque nōn tam peregrīnis artibus quam disciplinā taetricā ac tristī veterum Sabīnōrum, quō geneꝛe nūllum quondam incorruptius fuit.

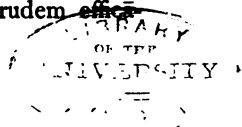
✓ Auditō nōmine Numae patrēs Rōmāni, quamquam inclinārī opēs ad Sabīnōs rēge inde sūmptō vidēbantur,
25 tamen neque sē quisquam nec factiōnis suae alium nec dēnique patrum aut civium quemquam praeferre illi virō ausi, ad ūnum omnēs Numae Pompiliō rēgnum dēferendum dēcernunt. Accitus, sicut Rōmulus augurātō urbe condendā rēgnum adeptus est, dē sē quoque deōs cōsulī iussit. Inde ab augure, cui deinde honōris ergō
30 pūblicum id perpetuumque sacerdotium fuit, dēductus in arcem, in lapide ad meridiem versus cōsēdit. Augur

ad laevam eius capite velatō sēdem cēpit, dextrā manū baculum sine nōdō aduncum tenēns, quem lituum appellārunť.

Inde ubi prōspectū in urbem agrumque captō deōs precātus regiōnēs ab oriente ad occāsum dētermināvit, 5 dextrās ad merīdiem partēs, laevās ad septemtriōnem esse dixit, signum contrā, quoad longissimē cōspectum oculi ferēbant, animō finīvit; tum, lituō in laevam manum trānslātō, dextrā in caput Numae impositā precātus ita est: “Iuppiter pater, sī est fās hunc 10 Numam Pompilium, cūius ego caput teneō, rēgem Rōmae esse, utī tū signa nōbis certa acclārāssis inter eōs finēs quōs fēcī.” Tum perēgit verbis auspicia quae mitti vellet; quibus mīssis, dēclārātus rēx Numa dē templō dēscendit. 15

XIX. Quī rēgnō ita potitus urbem novam, conditam vī et armis, iūre eam lēgibusque ac mōribus dē integrō condere parat. Quibus cum inter bella adsuēscere vidēret nōn posse, quippe efferārī militiā animōs, mitigandum ferōcem populum armōrum dēsuētūdine ratus Iānum ad 20 infimum Argilētum indicem pācis bellique fēcit, apertus ut in armis esse civitātem, clausus pācātōs circā omnēs populōs significāret. Bis deinde post Numae rēgnum clausus fuit, semel T. Manliō cōsule post Pūnicum primum perfectum bellum, iterum, quod nostrae aetātī 25 dii dedērunt ut vidērēmus, post bellum Actiacum ab imperātōre Caesare Augustō pāce terrā marique partā.

Clausō eō cum omnium circā finitimōrum societāte ac foederibus iūnxisset animōs, positīs externōrum periculōrum cūris nē lūxuriārent otiō animi, quōs metus hostium 30 disciplinaque militāris continuerat, omnium primum rem ad multitudinem imperitā et illis saeculis rudem effecit.

cissimam, deōrum metum iniciendum ratus est. Quī cum dēscendere ad animōs sine aliquō commentō mirāculi nōn posset, simulat sibi cum deā Ēgeriā congressūs nocturnōs esse; ēius sē monitū, quae acceptissima
 5 diūs essent, sacra instituere, sacerdotēs suōs cuique deōrum praeficere.

Atque omnium primum ad cursūs lūnae in duodecim mēnsēs dēscribit annum; quem, quia tricēnōs diēs singulis mēnsibus lūna nōn explet, dēsuntque diēs solidō
 10 annō, quī sōlstitiālī circumagitur orbe, intercalāriis mēnsibus interpōnendis ita dispēnsāvit, ut vicēsīmō annō ad mētā eandem sōlis, unde ōrsī essent, plēnis omnium annōrum spatiis diēs congruerent. Īdem nefastōs diēs fastōsque fēcit, quia aliquandō nihil cum populō agī
 15 ūtile futūrum erat.

XX. Tum sacerdotibus creandis animum adiēcit, quamquam ipse plūrima sacra obībat, ea māximē quae nunc ad Diālem flāminem pertinent. Sed quia in civitate bellīcōsā plūrēs Rōmuli quam Numae similēs rēgēs putābat
 20 fore, itūrōsque ipsōs ad bella, nē sacra rēgiae vicis dēsererentur, flāminem Iovī adsidiūm sacerdotem creāvit, insignique eum vēste et curūlī rēgiā sellā adōrnāvit. Huic duōs flāminēs adiēcit, Mārti ūnum, alterum Quirīnō; virgīnesque Vestae lēgit, Albā oriundum sacerdotium et
 25 gentī conditōris haud aliēnum. Iis, ut adsiduae templi antistitēs essent, stipendium dē pūblicō statuit, virginitate aliisque caerimōniis venerābilēs ac sāctās fēcit.

V Saliōs item duodecim Mārti Grādivō lēgit, tunicaeque pīctae insigne dedit et super tunicam aēneum pectorī
 30 tegumen, caelestiaque arma, quae ancilia appellantur, ferre ac per urbem ire canentēs carmina cum tripudiis sollemnique saltātū iussit.

Pōntificem deinde Numam Mārcium Mārci filium ex patribus lēgit, eīque sacra omnia exscrīpta exsignātaque attribuit, quibus hostiis, quibus diēbus, ad quae templa sacra fierent, atque unde in eōs sūmptūs pecūnia ērogārētur. Cētera quoque omnia pūblica pūbātāque sacra 5 pōntificis scītis subiēcit, ut esset quō cōsultum plēbēs venīret, nē quid divīnī iūris neglegendō patriōs ritūs peregrinōsque adsciscendō turbārētur; nec caelestēs modo caerimōniās sed iūsta quoque fūnebria plācandōsque mānēs ut idem pōntifex ēdoceret, quaeque prōdigia ful- 10 minibus aliōve quō visū missa susciperentur atque cūrarentur. Ad ea ēliciēda ex mentibus divīnis Iovī Ēliciō āram in Aventīnō dicāvit, deumque cōsultuit auguriis, quae suscipienda essent.

XXI. Ad haec cōsultanda prōcūrandaque multitudīne 15 omni ā vī et armīs conversā, et animī aliquid agendō occupātī erant, et deōrum adsidua insidēs cūra, cum interesse rēbus hūmānis caeleste nūmen vidērētur, eā pietāte omnium pectora imbuerat, ut fidēs ac iūs iūrāndum proximō lēgum ac poenārum metū civitātem 20 regerent. Et cum ipsī sē hominēs in rēgis, velut ūnicī exemplī, mōrēs fōrmārent, tum finitimī etiam populī, quī antea castra, nōn urbem positam in mediō ad sollicitandam omnium pācem crēdiderant, in eam verēcundiam adductī sunt, ut civitātem tōtam in cultum versam 25 deōrum violāre dūcerent nefās. /

Lūcus erat, quem medium ex opācō specū fōns perennī rigābat aquā. Quō quia sē persaepe Numa sine arbitris velut ad congressum deae inferēbat, Camēnis eum lūcum sacrāvit, quod eārum ibi concilia cum coniuge 30 suā Ēgeriā essent. Et Fidei sollemne instituit. Ad id sacrārium flāminēs bigīs currū arcuātō vehī iussit,

manūque ad digitōs usque involūtā rem divinam facere, significantēs fidem tūtandam sēdemque eius etiam in dexteris sacrātam esse. Multa alia sacrificia locaque sacris faciendis, quae Argeōs pōntificēs vocant, dēdicāvīt.

5 Omnium tamen māximum eius operum fuit tūtēla per omne rēgnī tempus haud minor pācis quam rēgnī.

Ita duo deinceps rēgēs, alius aliā viā, ille bellō hic pāce, civitātem auxērunt. Rōmulus septem et trīgintā rēgnāvit annōs, Numa trēs et quadrāgintā. Cum valida
10 tum temperāta et belli et pācis artibus erat civitās.

XXII. Numae morte ad interrēgnum rēs rediit. Inde Tullum Hostilium, nepōtem Hostilī, cuius in infimā arce clāra pūgna adversus Sabinōs fuerat, rēgem populus iussit; patrēs auctōrēs factī. Hic nōn solum proximō rēgī
15 dissimilis sed ferōcior etiam quam Rōmulus fuit. Cum aetās virēsque tum avita quoque glōria animum stimulābat. Senēscere igitur civitātem ōtiō ratus undique māteriam excitandī bellī quaerēbat.

↳ Forte ēvēnit, ut agrestēs Rōmāni ex Albānō agrō,
20 Albāni ex Rōmānō praedās in vicem agerent. Impe- ritābat tum Gāius Cluilius Albae. Utrimque lēgātī fere sub idem tempus ad rēs repetendās missī. Tullus praecēperat suis, nē quid prius quam mandāta agerent. Satis sciēbat negātūrum Albānum; ita piē bellum indicī posse.
25 Ab Albānis sōcordius rēs ācta: exceptī hospitio ab Tullō blandē ac benignē, comiter rēgis convīvium celebrant. Tantisper Rōmāni et rēs repetiverant priōrēs et negantī Albānō bellum in tricēsimum diem indixerant. Haec renūntiant Tullō.

30 Tum lēgātis Tullus dicendī potestātem, quid petentēs vēnerint, facit. Illi omnium {ignārī} primum pūgandō terunt tempus: sē invitōs quicquam, quod minus placeat

Tullō, dictūrōs, sed imperiō subigī; rēs repetitum sē
 vēnisse; nī reddantur, bellum indicere iūssōs. Ad haec
 Tullus “Nūntiāte,” inquit, “rēgī vestrō, rēgem Rōmānum
 deōs facere testēs, uter prius populus rēs repetentēs
 lēgātōs āspērnātus dimiserit, ut in eum omnēs expētant
 hūiusce clādēs bellī.”

XXIII. Haec nūntiant domum Albānī. Et bellum
 utrimque summā ope parābātur, civīlī simillimum bellō,
 prope inter parentēs nātōsque, Trōiānam utramque prō-
 lem, cum Lāvīnium ab Trōiā, ab Lāvīniō Alba, ab Albā-
 nōrum stirpe rēgum oriundī Rōmānī essent. Evēntus
 tamen bellī minus miserābilem dīmīcātiōnem fēcīt, quod
 nec aciē certātum est, et tēctis modo dirūtis alterius
 urbis duo populī in ūnum cōnfūsī sunt.

Albānī priōrēs ingenti exercitū in agrum Rōmānum
 impetum fēcēre. Castra ab urbe haud plūs quīnque
 milia passuum locant, fossā circumdant — fossa Cluilia ab
 nōmine ducis per aliquot saecula appellāta est, dōnec
 cum rē nōmen quoque vetustāte abolēvit. In his ca-
 stris Cluilius Albānus rēx moritur; dictātōrem Albānī
 Mettium Fūfētium creant. Interim Tullus ferōx prae-
 cipuē morte rēgis, māgnūque deōrum nūmen, ab ipsō
 capite ōrsūm, in omne nōmen Albānum expētītūrum
 poenās ob bellum impium dictitāns, nocte praeteritis ho-
 stium castris infestō exercitū in agrum Albānum pergit.
 Ea rēs ab stativis excivīt Mettium. Dūcit quam prox-
 imē ad hostem potest. Inde lēgātum praemissum nūnti-
 āre Tullō iubet, priusquam dimicent, opus esse conloquiō;
 sī sēcum congressus sit, satis scire ea sē adlātūrum, quae
 nihilō minus ad rem Rōmānam quam ad Albānam per-
 tineant. Haud āspērnātus Tullus, tamen, sī vāna adfer-
 rantur, in aciem edūcit. Exeunt contrā et Albānī.

Postquam strūctī utrimque stābant, cum paucis proce-
 rum in medium ducēs prōcēdunt. Ibi infit Albānus :
 “Iniuriās et nōn redditās rēs, ex foedere quae repetitae
 sint, et ego rēgem nostrum Cluiliū causam hūiusce esse
 5 belli audisse videor, nec tē dubitō, Tulle, eadem prae
 tē ferre. (Sed si vēra potius quam dictū speciōsa di-
 cenda sunt,) cupidō imperiū duōs cōgnātōs vicinōsque
 populōs ad arma stimulat. Neque, rēctē an perperam,
 interpretor; fuerit ista eīus dēliberātiō quī bellum sus-
 10 cēpit; mē Albānī gerendō bellō ducem creāvēre. Illud
 tē, Tulle, monitum velim: Etrūsca rēs quanta circa
 nōs tēque māximē sit, quō propior es Tuscis, hōc magis
 scīs. Multum illi terrā, plūrimū marī pollent. Memor
 estō, iam cum signum pūgnae dabis, hās duās aciēs
 15 spectāculō fore, ut fessōs cōfectōsque simul victōrem
 ac victum aggrediantur. Itaque si nōs dī amant, quoniam
 nōn contentī libertate certā in dubiam imperiū servitiūque
 āleam imus, ineāmus aliquam viam quā utrī utrīs im-
 perent, sine māgnā clāde, sine multō sanguine utriusque
 20 populī dēcernī possit.”

Haud displicet rēs Tullō, quamquam cum indole animi
 tum spē victōriae ferōcior erat. Quaerentibus utrimque
 ratiō initur, cui et fōrtūna ipsa praebeuit māteriam.

XXIV. Fōrte in duōbus tum exercitibus erant trige-
 25 minī frātrēs nec aetate nec viribus disparēs. Horātiōs
 Curiātiōsque fuisse satis cōstat, nec fermē rēs antiqua
 alia est nōbilior. Tamen in rē tam clārā nōminum
 error manet, utrius populī Horātiī, utrius Curiātiī fuerint.
 Auctōrēs utrōque trahunt; plūrēs tamen inveniō quī Rō-
 30 mānōs Horātiōs vocent; hōs ut sequar, inclināt animus.

Cum trigeminis agunt rēgēs ut prō suā quisque patriā
 dimicent ferrō: ibi imperium fore, unde victōria fuerit.

Nihil recūsatur; tempus et locus convenit. Priusquam dimicarent, foedus ictum inter Rōmānōs et Albānōs est his lēgibus, ut, cūius populi cīvēs eō certāmine vicissent, is alteri populō cum bonā pāce imperitāret.

Foedera alia aliis lēgibus, cēterum eōdem modō omnia fiunt. Tum ita factum accēpimus, nec ūllius vetustior foederis memoria est. Fētīālis rēgem Tullum ita rogāvit: “Iubēsne mē, rēx, cum patre patrātō populi Albāni foedus fērire?” Iubente rēge “Sāgmina,” inquit, “tē, rēx, poscō.” Rēx ait “Pūram tollitō.” Fētīālis ex arce grāminis herbam pūram attulit. Postea rēgem ita rogāvit: “Rēx, facisne mē tū rēgium nūntium populi Rōmāni Quirītium, vāsa comitēsque meōs?” Rēx respondit: “Quod sine fraude meā populique Rōmāni Quirītium fiat, faciō.”

Fētīālis erat M. Valerius. Is patrem patrātum Spurium Fūsiūm fēcit, verbēnā caput capillōsque tangēns. Pater patrātus ad iūs iūrandum patrāndum, id est sanciendum fit foedūs, multisque id verbīs, quae longō effāta carīne nōn operae est referre, peragit. / Lēgibus deinde recitātis, “Audī,” inquit, “Iuppiter, audī, pater patrāte populi Albāni, audī tū, populus Albānus: ut illa palam pīma postrēma ex illis tabulis cērāve recitāta sunt sine dolō malō, utique ea hīc hodiē rēctissimē intellēcta sunt, illis lēgibus populus Rōmānus prior nōn dēficiet. Sī prior dēfēxit publicō cōsiliō dolō malō, tum illō diē, Diespiter, populum Rōmānum sic feritō, ut ego hunc porcum hīc hodiē feriam, tantōque magis feritō, quantō magis potēs pollēsque.” Id ubi dixit, porcum saxō silice percussit. Sua item carmina Albāni suumque iūs iūrandum per suum dictātōrem suōsque sacerdotēs perēgerunt.

XXV. Foedere ictō trigeminī sicut convēnerat arma capiunt. Cum suī utrōsque adhortārentur, deōs patriōs, patriam ac parentēs, quicquid cīvium domī, quicquid in exercitū sit, illōrum tunc arma, illōrum intuerī manūs, ferōcēs et suōpte ingenīō et plēnī adhortantium vōcibus in medium inter duās aciēs prōcēdunt. Cōnsēderant utrimque prō castrīs duo exercitūs periculī magis praesentis quam cūrae expertēs; quippe imperium agēbātur in tam paucōrum virtūte atque fōrtūnā positum. Itaque ergō ērēctī suspēnsique in minimē grātum spectāculum animōs intendunt.

X Datur signum, infestisque armīs, velut aciēs, ternī iuvenēs māgnōrum exercituum animōs gerentēs cohcurrunt. Nec hīs nec illis periculum suum, pūblicum imperium servitiumque obversātur animō, futūraque ea deinde patriae fōrtūna quam ipsī fēcissent. Ut primō statim concursū increpuere arma micantesque fulsere gladii, horror ingēns spectantis perstringit, et neutrō inclinātā spē torpēbat vōx spīritusque. Cōsērtīs deinde manibus, cum iam nōn mōtūs tantum corporum agitātiōque anceps tēlōrum armōrumque, sed vulnera quōque et sanguis spectāculō essent, duo Rōmānī super alium alius, vulnerātis tribus Albānīs, exspīrantēs corruerunt. Ad quōrum cāsum cum conclāmāset gaudiō Albānus exercitus, Rōmānās legiōnēs iam spēs tōta, nōndum tamen cūra dēseruerat, exanimēs vice ūniūs, quem trēs Curiātī circumsteterant.

Fōrte is integer fuit, ut ūniversīs sōlus nēquāquam pār, sic adversus singulōs ferōx. Ergō ut sēgregāret pūgnam eōrum, capēssit fugam, ita ratus secūtūrōs, ut quemque vulnere adfectum corpus sineret. Iam aliquantum spatii ex eō locō ubi pūgnātum est aufūgerat, cum respiciēs

videt māgnīs intervāllīs sequentēs, ūnum haud procul ab sēsē abesse. In eum māgnō impetū rediit; et dum Albānus exercitus inclāmat Curiātiis, uti opem ferant frātri, iam Horātius caesō hoste victor secundam pūgnam petēbat.

Tunc clāmōre, quālis ex inspērātō faventium solet, Rōmānī adiuvant militem suum, et ille dēfungī proeliō festinat. Prius itaque quam alter, quī nec procul aberat, cōnsequī posset, et alterum Curiātium cōnficit. Iamque aequātō Mārte singulī supererant, sed nec spē nec viri-
bus parēs. Alterum intāctum ferrō corpus et geminā
victōriā ferocem in certāmen tertium dabat; alter fessum
vulnere, fessum cursū trahēns corpus, victusque frātrum
ante sē strāge victōri obicitur hostī. Nec illud proelium
fuit. Rōmānus exultāns “Duōs,” inquit, “frātrum Mā-
nibus dedī; tertium causae bellī hūiusce, ut Rōmānus
Albānō imperet, dabō.” Male sustinentī arma gladium
supernē iugulō dēfigit, iacentem spoliat.

Rōmānī ovantēs ac grātulantēs Horātium accipiunt eō
māiōre cum gaudiō, quod prope metum rēs fuerat. Ad
sepultūram inde suōrum nēquāquam paribus animis ver-
tuntur, quippe imperiō alterī auctī, alterī diciōnis aliēnae
factī. Sepulcra exstant quō quisque locō cecidit, duo
Rōmāna ūnō locō propius Albam, tria Albāna Rōmam
versus, sed distantia locīs, ut et pūgnātum est.

XXVI. Priusquam inde digrederentur, rogantī Mettiō,
ex foedere ictō quid imperāret, imperat Tullus, uti iu-
ventūtem in armīs habeat; ūsūrum sē eōrum operā, sī
bellum cum Vēientibus foret. Ita exercitūs inde domōs
abductī.

Prīnceps Horātius ibat trigemina spolia prae sē ge-
rēns. Cui soror virgō, quae dēspōnsa ūnī ex Curiātiis

fuerat, obvia ante portam Capēnam fuit; cōgnitōque super umerōs frātris palūdamentō spōnsī, quod ipsa cōnfēcerat, solvit crīnēs et flēbiliter nōmine spōnsum mortuum appellat. Movet ferōcī iuvenī animum complōrātiō sorōris in victōriā suā tantōque gaudiō publicō. Strictō itaque gladiō simul verbis increpāns trānsfigit puellam. “Abī hinc cum immātūrō amōre ad spōnsum,” inquit, “oblīta frātrum mortuōrum vivīque, oblīta patriae. Sic eat quaecumque Rōmāna lūgēbit hostem.”

10 Atrōx vīsum id facinus patribus plēbīque, sed recēs meritum factō obstābat. Tamen raptus in iūs ad rēgem. Rēx, nē ipse tam trīstis ingrātique ad vulgus iūdicīi ac secundum iūdicium supplicīi auctor esset, conciliō populī advocātō, “Duumvirōs,” inquit, “quī Horātiō perduelliōnem iūdicent secundum lēgem faciō.”

Lēx horrendī carminis erat: “Duumvirī perduelliōnem iūdicent. Si ā duumviris prōvocārit, prōvocātiōne certātō. Si vincent, caput obnūbitō, infēlicī arborī reste suspenditō, verberātō vel intrā pōmērium vel extrā pōmērium.” Hāc 20 lēge duumvirī creatī, quī sē absolvere nōn rēbantur eā lēge nē innoxium quidem posse, cum condemnāssent, tum alter ex iīs “Pūbli Horātī, tibi perduelliōnem iūdicō” inquit. “Ī, lictor, conligā manūs.” Accesserat lictor iniciēbatque laqueum. Tum Horātius auctōre Tullō, 25 clēmente lēgis interprete, “Prōvocō” inquit. Ita prōvocātiōne certātum ad populum est.

Mōtī hominēs sunt in eō iūdicīō māximē Pūbliō Horātīō patre prōclāmante, sē filiam iūre caesam iūdicāri, nī ita esset, patriō iūre in filium animadversurum fuisse. 30 Orābat deinde nē sē, quem paulō ante cum ēgregiā stirpe cōnspēxissent, orbū liberis facerent. Inter haec senex iuvenem amplexus, spolia Curiātiōrum fixa eō locō

quī nunc Pila Horātia appellātur ostentāns, "Huncine,"
 āiēbat, "quem modo decorātum ovantemque victōriā in-
 cēdentem vidistis, Quirītēs, eum sub furcā vinctum inter
 verbera et cruciātūs vidēre potestis, quod vix Albānōrum
 oculi tam dēfōrme spectāculum ferre possent? Ī, lictor, 5
 conligā manūs quae paulō ante armātae imperium populō
 Rōmānō pepererunt. Ī, caput obnūbe liberātōris urbis
 hūius; arbore infēlicī suspende; verberā vel intrā pōmē-
 rium, modo inter illa pila et spolia hostium, vel extrā
 pōmērium, modo inter sepulcra Curiātiōrum. Quō enim 10
 dūcere hunc iuvenem potestis, ubi nōn sua decora eum
 ā tantā foeditāte supplicii vindicent?"

Nōn tulit populus nec patris lacrimās nec ipsius parem
 in omnī periculō animum; absolvēruntque admirātiōne
 magis virtūtis quam iūre causae. Itaque, ut caedēs mani- 15
 festa aliquō tamen piāculō lueretur, imperātum patrī ut
 filium expiāret pecūniā pūblicā. Is quibusdam piācu-
 lāribus sacrificiis factis, quae deinde genti Horātiae trā-
 dita sunt, trāsmisō per viam tigillō, capite adopertō
 velut sub iugum mīsīt iuvenem. Id hodiē quoque pū- 20
 blicē semper refectum manet; sorōrium tigillum vocant.
 Horātiae sepulcrum, quō locō corruerat icta, cōnstructum
 est saxō quadrātō.

XXVII. Nec diū pāx Albāna mānsit. Invidia vulgī,
 quod tribus militibus fōrtūna pūblica commissā fuerit, 25
 vānum ingenium dictātōris corrūpit, et, quoniam rēcta
 cōnsilia haud bene ēvēnerant, prāvīs reconciliāre popu-
 lārium animōs coepit. Igitur ut prius in bellō pācem,
 sic in pāce bellum quaerēs, quia suae civitātī animō-
 rum plūs quam vīrium cernēbat esse, ad bellum palam 30
 atque ex ēdictō gerundum aliōs concitat populōs, suis
 per speciem societātis prōditiōnem reservat. Fidēnātēs,

colōnia Rōmāna, Vēientibus sociis cōsiliū adsūmptis, pactō trānsitiōnis Albānōrum ad bellum atque arma incitantur.

Cum Fidēnae apertē dēscissent, Tullus, Mettiō exercitūque eius ab Albā accitō, contrā hostēs dūcit. Ubi Anienem trānsiit, ad cōfluentis conlocat castra. Inter eum locum et Fidēnās Vēientium exercitus Tiberim trānsierat. Hī in aciē prope flūmen tenuēre dextrum cornū, in sinistrō Fidēnātēs propius mōntēs cōsistunt. Tullus adversus Vēientem hostem dērigit suōs; Albānōs contrā legiōnem Fidēnātium conlocat. Albānō nōn plūs animī erat quam fidei. Nec manēre ergō nec trānsire apertē ausus sēnsim ad mōntēs succēdit. Inde, ubi satis subisse sēsē ratus est, ērigit tōtam aciem, fluctuānsque animō, ut tereret tempus, ōrdinēs explicat. Cōsiliū erat, quā fōrtūna rem daret, eā inclināre virēs. Mirāculō primō esse Rōmānis quī proximī steterant, ut nūdārī latera sua sociōrum digressū sēnsērunt; inde eques citātō equō nūntiat rēgī, abire Albānōs.

Tullus in rē trepidā duodecim vōvit Saliōs fānaque Pallōrī ac Pavōrī. Equitem clārā increpāns vōce, ut hostēs exaudirent, redire in proelium iubet, nihil trepidatiōne opus esse; suō iūssū circumdūcī Albānum exercitum, ut Fidēnātium nūda terga invādant. Idem imperat ut hastās equitēs ērigerent. Id factum māgnae partī peditum Rōmānōrum cōspectum abeuntis Albāni exercitūs intersaepsit; quī viderant, id quod ab rēge auditum erat ratī, eō ācrius pūgnant.

Terror ad hostēs trānsit; et audiverant clārā vōce dictum, et māgna pars Fidēnātium, ut quī colōni additī Rōmānis essent, Latīnē sciēbant. Itaque, nē subitō ex collibus dēcursū Albānōrum interclūderentur ab oppidō,

terga vertunt. Instat Tullus fūsoque Fidēnātium cornū
 in Vēientem aliēnō pavōre perculsum ferōcior redit. Nec
 illi tulere impetum, sed ab effūsā fugā flūmen obiectum
 ab tergō arcēbat. Quō postquam fuga inclināvit, aliī
 arma foedē iactantēs in aquam caeci ruēbant, aliī, dum
 cunctantur in ripīs, inter fugae pūgnaeque cōnsilium
 oppressi. Nōn alia ante Rōmāna pūgna atrōcior fuit.

XXVIII. Tum Albānus exercitus, spectātor certāmi-
 nis, dēductus in campōs. Mettius Tullō dēvictōs hostēs
 grātulātur; contrā Tullus Mettium benignē adloquitur.
 Quod bene vertat, castra Albānōs Rōmānis castris iun-
 gere iubet, sacrificium lūstrāle in diem posterum parat.
 Ubi inlūxit, parātis omnibus, ut adsolet, vocārī ad cōn-
 tiōnem utrumque exercitum iubet. Praecōnēs, ab ex-
 trēmō ōrsi, primōs excivēre Albānōs. Hī novitāte etiam
 rei mōti, ut rēgem Rōmānum cōntiōnantem audirent,
 proximī cōstitēre. Ex compositō armāta circumdatur
 Rōmāna legiō; centuriōnibus datum negōtium erat ut
 sine morā imperia exsequerentur.

Tum ita Tullus inquit: "Rōmāni, si umquam ante aliās
 ullō in bellō fuit quod primum dīs immortalibus grātiās
 agerētis, deinde vestrae ipsōrum virtūtī, hēsternum id
 proelium fuit. Dīmicitum est enim nōn magis cum
 hostibus quam, quae dīmicitō māior atque periculōsior
 est, cum prōditōne ac perfidiā sociōrum. Nam, nē vōs
 falsa opīniō teneat, iniūssū meō Albāni subiēre ad mōntēs,
 nec imperium illud meum, sed cōnsilium et imperiū
 simulatiō fuit, ut nec vōbīs, ignōrantibus dēsērī vōs, āver-
 terētur ā certāmine animus, et hostibus circumvenīri sē
 ab tergō ratis terror ac fuga inicerētur. Nec ea culpa,
 quam arguō, omnium Albānōrum est: ducem secūtī sunt,
 ut et vōs, si quō ego inde āgmen dēclināre voluissem,

fēcissētis. Mettius ille est ductor itineris hūius, Mettius idem hūius māchinātor bellī, Mettius foederis Rōmānī Albānīque ruptor. Audeat deinde tālia alius, nisi in hunc insigne iam documentum mortālibus dēderō.”

- 5 Centuriōnēs armātī Mettium circumsistunt. Rēx cētera ut ōrsus erat peragit: “Quod bonum faustum fēlixque sit populō Rōmānō ac mihi vōbisque, Albānī, populum omnem Albānum Rōmam trādūcere in animō est, civitātem dare plēbī, primōrēs in patrēs legere, ūnam urbem, 10 ūnam rem pūblicam facere. Ut ex ūnō quondam in duōs populōs dīvisa Albāna rēs est, sīc nunc in ūnum redeat.” Ad haec Albāna pūbēs inermis ab armātis saepta, in variis vōluntātibus commūnī tamen metū cōgente, silentium tenet. Tum Tullus “Mettī Fūfeti,” inquit, “sī 15 ipse discere possēs fidem ac foedera servāre, vīvō tibi ea disciplīna ā mē adhibita esset; nunc, quoniam tuum insānābile ingenium est, at tū tuō supplicīō docē hūmānum genus ea sāncta crēdere, quae ā tē violāta sunt. Ut igitur paulō ante animum inter Fidēnātem Rōmān- 20 amque rem ancipitem gessistī, ita iam corpus passim distrahendum dabis.”

Exinde duābus admōtis quadrigīs, in currūs eārum distentum inligat Mettium, deinde in dīversum iter equī concitātī lacerum in utrōque currū corpus, quā inhaeserant 25 vinculis membra, portantēs. Āvertēre omnēs ab tantā foeditāte spectāculi oculōs. Prīmum ūltimumque illud supplicium apud Rōmānōs exemplī parum memoris lēgum hūmānārum fuit. In aliis glōriārī licet nullī gentium mītiōrēs placuisse poenās.

- 30⁺ XXIX. Inter haec iam praemissī Albam erant equītēs, qui multitudinem trādūcerent Rōmam. Legiōnēs deinde ductae ad diruendam urbem. Quae ubi intrāvēre por-

tās, nōn quidem fuit tumultus ille nec pavor, quālis captārum esse urbium solet, cum effrāctis portis strātisque ariete mūrīs aut arce vī captā clāmor hostīlis et cūrsus per urbem armātōrum omnia ferrō flammāque miscet; sed silentium trīste ac tacita maestitia ita dēfixit omnium animōs, ut prae metū oblītū quid relinquerent, quid sēcum ferrent, dēficiente cōnsiliō rogitantēsque aliū aliōs, nunc in liminibus stārēt, nunc errābundī domōs suās, ūltimum illud visūrī, pervagārentur.

Ut vērō iam equitum clāmor exīre iubentium instābat, iam fragor tēctōrum quae diruēbantur ūltimis urbis partibus audiēbātur, pulvisque ex distantibus locis ortus velut nūbe inductā omnia implēverat, raptim quibus quisque poterat elātis, cum larem ac penātēs tēctaque, in quibus nātus quisque educātusque esset, relinquentēs exirent, iam continēns āgmen migrantium implēverat viās. Et cōspectus alīorum mūtūā miserātiōne integrābat lacrimās; vōcēsque etiam miserābilēs exaudiēbantur, muliērum praecipuē, cum obsessa ab armātis templa augusta praeterirent ac velut captōs relinquerent deōs.

Ēgressis urbe Albānis Rōmānus passim pūblica pūbātaque omnia tēcta adaequat solō, unāque hōrā quadringentōrum annōrum opus, quibus Alba steterat, excidiō ac ruīnis dedit; templis tāmen deūm — ita enim edictum ab rēge fuerat — temperātum est.

XXX. Rōma interim crēscit Albae ruīnis; duplicātur civium numerus; Caelius additur urbī mōns, et quō frequentius habitārētur, eam sēdem Tullus rēgiae capit, ibique deinde habitāvit. Prīncipēs Albānōrum in patrēs, ut ea quoque pars rei pūblīcae crēsceret, lēgit — Iūliōs, Serviliōs, Quīntiōs, Geganiōs, Curiātiōs, Cloeliōs — templumque ordinī ab sē auctō cūriam fēcit, quae Hostilia

usque ad patrum nostrorum aetatem appellata est. Et ut omnium ordinum viribus aliquid ex novo populo adiceretur, equitum decem turmas ex Albanis legit, legionēs et veterēs eodem supplemento explēvit et novās
5 scripsit.

Hac fiduciā virium Tullus Sabinis bellum indicit, genti eā tempestate secundum Etruscōs opulentissimae viris armisque. Utrisque iniūriae factae ac res nequiquam erant repetitae: Tullus ad Feroniae fanum mercatum frequenti negotiatorēs Rōmānōs comprehēnsōs querēbatur;
10 Sabinī suos prius in lūcum cōfūgisse ac Rōmae retentōs. Hae causae bellī ferēbantur.

Sabinī, haud parum memorēs et suarum virium partem Rōmae ab Taīō locatam et Rōmānam rem nuper etiam
15 adiectione populī Albānī auctam, circumspicere et ipsi externa auxilia. Etruria erat vicina, proximi Etruscōrum Vēientēs. Inde ob residuas bellōrum irās maxime sollicitātis ad defectionem animis voluntarios traxere, et apud vagos quosdam ex inopi plebe etiam mercēs valuit;
20 publico auxilio nullo adiuti sunt, valuitque apud Vēientēs — nam de ceteris minus mirum est — pacta cum Rōmulō indutiārum fidēs.

Cum bellum utrimque summā ope pararent, vertique in eō res vidētur, utri prius arma inferrent, occupat Tullus in agrum Sabinum transire. Pūgna atrox ad Silvam Malitiōsam fuit, ubi et peditum quidem robore, ceterum equitātū aucto nuper plurimum Rōmāna aciēs valuit. Ab equitibus repente invectis turbati ordinēs sunt Sabinorum; nec pūgna deinde illis constare nec fuga explicari sine magnā caede potuit.
30

XXXI. Devictis Sabinis cum in magnā gloriā magnisque opibus regnum Tullī ac tōta res Rōmāna esset,

nūntiātum rēgī patribusque est in mōnte Albānō lapidibus plūvisse. Quod cum crēdī vix posset, missis ad id vīsandum prōdigium in cōspectū, haud aliter, quam cum grandīnem ventī glomerātam in terrās agunt, crēbrī cecidēre caelō lapīdēs. Vīsī etiam audire vōcem ingentem 5 ex summī cacūminis lūcō, ut patriō ritū sacra Albānī facerent, quae, velut diīs quoque simul cum patriā relictīs, obliuīōnī dederant, et aut Rōmāna sacra suscēperant aut fōrtūnae, ut fit, obīrātī cultum reliquerant deūm. Rōmānis quoque ab eōdem prōdigio novendiāle sacrum pū- 10 blicē susceptum est, seu vōce caelestī ex Albānō mōnte missā — nam id quoque trāditur — seu harūspicum monitū; mānsit certē sollemne, ut, quandōque idem prōdigium nūntiārētur, fēriae per novem diēs agerentur.

Haud ita multō post pestilentiā laborātum est. Unde 15 cum pigritia militandī orerētur, nūlla tāmen ab armīs quīēs dabātur ā bellicōsō rēgē, salūbrīora etiam crēdente militiae quam domī iūvenum corpora esse, dōnec ipse quoque longīnquō morbō est implicitus. Tunc adeō frāctī simul cum corpore sunt spīritūs illī ferōcēs, ut, 20 quī nihil ante ratus esset minūs rēgium quam sacris dēdere animum,) repente omnibus māgnīs parvisque superstitionibus obnoxius dēgeret, religionibusque etiam populum impleret. Vulgō iam hominēs, eum statum rērum quī sub Numā rēge fuerat requirētēs, ūnam opem 25 aegris corporibus relictam, sī pāx veniaque ab diīs impetrāta esset, crēdebant.

Ipsūm rēgem trādunt volventem commentāriōs Numae, cum ibi quaedam occulta sollemnia sacrificia Iovi Ēliciō facta invēnisset, operātum iis sacris sē abdidisse; sed nōn 30 rite initum aut cūrātum id sacrum esse, nec solum nūllam ei oblātam caelestium speciem, sed irā Iovis sollicitāti prāvā

religiōne fulmine ictum cum domō cōnflagrāsse. Tullus māgnā glōriā belli rēgnāvit annōs duōs et trīgintā.

XXXII. Mortuō Tullō rēs, ut institūtum iam inde ab initio erat, ad patrēs redierat, hique interrēgem nōminā-
5 verant. Quō comitia habente Ancum Mārcium rēgem populus creāvit; patrēs fuere auctōrēs.

Numae Pompili rēgis nepōs filiā ortus Ancus Mārcius erat. Qui ut rēgnāre coepit, et avitae glōriāe memor, et quia proximum rēgnum, cētera ēgregium, ab unā parte
10 haud satis prōsperum fuerat aut neglētis religiōnibus aut pravē cultis, longē antiquissimū ratus sacra pūblica ut ā Numā institūta erant facere, omnia ea ex com-
mentāriis rēgis pōntificem in album relāta prōponere in pūblicō iubet.

15 Inde et civibus otii cupidis et finitimis civitatibus facta spēs in avi mōrēs atque institūta rēgem abitūrum. Igitur Latīni, cum quibus Tullō rēgnante ictum foedus erat, sustulerant animōs; et cum incursiōnem in agrum Rōmānum fēcissent, repetentibus rēs Rōmānis superbē
20 respōsum reddunt, dēsiderem Rōmānum rēgem inter sacella et arās actūrum esse rēgnū ratī.

Medium erat in Ancō ingenium, et Numae et Rōmuli memor; et praeterquam quod avi rēgnō magis neces-
sāriam fuisse pācem crēdebāt cum in novō tum ferōcī
25 populō, etiam quōd illi contigisset otium, sine injuriā id sē haud facillē habitūrum: temptārī patientiam et temptātam contemni, temporaque esse Tullō rēgi aptiōra quam Numae. Ut tamen, quoniam Numa in pāce religiōnēs institūisset, ā sē bellicae caerimōniae prō-
30 derentur, nec gererentur solum sed etiam indicerentur bella aliquō ritū, iūs ab antiquā gente Aequiculis, quod nunc fētialēs habent, dēscripsit, quō rēs repetuntur.

Lēgātus ubi ad finēs eōrum vēnit, unde rēs repetuntur, capite velātō filō — lānae velāmen est — “Audī, Iuppiter,” inquit, “audīte, finēs” — cūiuscumque gentis sunt, nōminat — “audiat fās! Ego sum pūblicus nūntius populī Rōmānī; iūstē piēque lēgātus veniō, verbisque meis fidēs sit.” √ Peragit inde postulāta. Inde Iovem testem facit: “Si ego iniūstē impiēque illōs hominēs illāsque rēs dedier mihi exposcō, tum patriae cōpotem mē numquam siris esse.” √ Haec cum finēs suprāscandit, haec quicumque eī p̄mus vir obuius fuerit, haec portam ingrediēns, haec forum ingressus paucis verbis carminis concipiēdiue iūris iūrandi mūtātis peragit.

Sī nōn dēduntur quōs exposcit, diēbus tribus et trīgintā — tot enim sollemnēs sunt — perāctis, bellum ita indicit: “Audī, Iuppiter, et tū, Iāne Quirīne, diique omnēs caelestēs, vōsque terrestres, vōsque infernī, audīte! Ego vōs testor, populum illum” — quicumque est, nōminat — “iniūstum esse, neque iūs persolvere. Sed dē istis rēbus in patriā māiōres nātū cōsulēmus, quō pactō iūs nostrum adipiscāmur.” Tum nūntius Rōmam ad cōsulendum redit. Cōnfestim rēx his fermē verbis patrēs cōsulēbat: “Quārum rērum litium causārum condixit pater patrātus populī Rōmānī Quiritium patrī patrātō Priscōrum Latinōrum hominibusque Priscis Latinis, quās rēs nec dederunt nec solvērunt nec fēcērunt, quās rēs dari solvi fieri oportuit, dic,” inquit eī quem p̄mum sententiam rogābat, “quid cēnsēs?” Tum ille: “Pūrō piōque duellō quaerendās cēnseō, itaque cōnsentiō cōnsciscōque.”

Inde ordine aliū rogābantur, quandōque pars māior eōrum quī aderant in eandem sententiam ibat, bellum erat cōnsēsum. Fieri solitum, ut fētiālis hastam ferrātam

aut sanguineam praeŭstam ad finēs eōrum ferret, et
 nōn minus tribus pūberibus praesentibus, diceret: "Quod
 populī Priscōrum Latinōrum hominēsque Priscī Latīnī
 adversus populum Rōmānum Quiritium fēcērunt deliquē-
 5 runt, quod populus Rōmānus Quiritium bellum cum
 Priscīs Latinīs iussit esse, senātusque populī Rōmānī
 Quiritium cēnsuit cōsēnsit cōnscivit ut bellum cum
 Priscīs Latinīs fieret, ob eam rem ego populusque Rō-
 mānus populis Priscōrum Latinōrum hominibusque Priscīs
 10 Latīnīs bellum indicō faciōque." Id ubi dīxisset, hastam
 in finēs eōrum emittēbat. Hōc tum modō ab Latinīs
 repetitae rēs ac bellum indictum, mōremque eum posteri
 accēpērunt.

XXXIII. Ancus, dēmandātā cūrā sacrōrum flāminibus
 15 sacerdotibusque aliīs, exercitū novō cōnscriptō, profectus
 Politorium, urbem Latinōrum, vī cēpit, secūtusque mōrem
 rēgum priōrum, quī rem Rōmānam auxerant hostibus in
 civitatem accipiendis, multitudinem omnem Rōmam trā-
 dūxit. Et cum circā Palātium, sēdem veterum Rōmānō-
 20 rum, Sabīnī Capitōlium atque arcem, Caelium mōntem
 Albānī implēssent, Aventinum novae multitudinī datum.
 Additī eōdem haud ita multō post Tellēnis Ficānāque
 captīs novī civēs.

Politorium inde rūsus bellō repetitum, quod vacuum
 25 occupāverant Priscī Latīnī; eaque causa diruendae urbis
 eius fuit Rōmānīs, nē hostium semper receptāculum esset.
 Postrēmō omnī bellō Latīnō Medulliam compulsō, ali-
 quamdiū ibi Mārte incertō variā victōriā pūgnātum est;
 nam et urbs tūta mūnitiōnibus praesidiōque fīrmāta va-
 30 lidō erat, et castrīs in apertō positīs aliquotiēns exerci-
 tus Latīnus comminūs cum Rōmānīs signa contulerat. Ad
 ūltimum omnibus cōpiīs cōnīsus Ancus aciē primum vin-

cit, inde ingentī praedā potēns Rōmam redit, tum quoque multis mīlibus Latinōrum in civitātem acceptis, quibus, ut iungerētur Palātiō Aventinum, ad Murciae datae sēdēs.

Ianiculum quoque adiectum, nōn inopiā locī, sed nē quandō ea arx hostium esset. Id nōn mūrō solum, 5 sed etiam ob commoditātem itineris pōnte publiciō, tum primum in Tiberim factō, coniungi urbī placuit. Quiritium quoque fossa, haud parvum mūnimentum ā plāniōribus aditū locīs, Ancī rēgis opus est. Ingentī in- 10 crēmētō rēbus auctis, cum in tantā multitudīne hominum, discrimine rēctē an perperam factī cōnfūsō, facinora clandestīna fierent, carcer ad terrōrem increscentis audāciae mediā urbe imminēns forō aedificātur.

Nec urbs tantum hōc rēge crēvit sed etiam ager finēsque: silvā Mēsiā Veientibus adēptā usque ad mare 15 imperium prōlātum, et in ōre Tiberis Ōstia urbs condita, salinae circā factae; ēgregiēque rēbus bellō gestis aedis Iovis Feretriī amplificāta.

XXXIV. Ancō rēgnante Lucumō, vir impiger ac divitiis potēns, Rōmam commigrāvit cupidine māximē ac spē 20 māgnī honoris, cuius adipiscendī Tarquiniis — nam ibi quoque peregrinā stirpe oriundus erat — facultās nōn fuerat. Dēmarātī Corinthiī filius erat, quī ob sēditionēs domō profugus cum Tarquiniis fōrte cōnsēdisset, uxōre ibi ductā duōs filiōs genuit. Nōmina his Lucumō atque 25 Arrūns fuērunt. Lucumō superfuit patri bonōrum omnium hērēs; Arrūns prior quam pater moritur uxōre gravidā relictā.

Nec diū manet superstes filiō pater; quī cum, ignōrāns nurum ventrem ferre, immemor in testandō nepōtis 30 dēcēssisset, puerō post avī mortem in nūllam sortem bonōrum nātō ab inopiā Egeriō inditum nōmen. Lucu-

mōnī contrā omnium hērēdi bonōrum cum divitiae iam animōs facerēt, auxit ducta in mātirimōnium Tanaquil, summō locō nāta, et quae haud facile iis in quibus nāta erat, humiliōra sineret ea quō innūpsisset. Spērentibus
 5 Etrūscis Lucumōnem, exsule advenā ortum, ferre indignitatem nōn potuit, oblītaque ingenitae ergā patriam cārītātis, dummodo virum honōrātum vidēret, cōnsilium migrandī ab Tarquiniis cēpit. Rōma est ad id potissimum vīsa: in novō populō, ubi omnis repentina atque
 10 ex virtūte nōbilitās sit, futurum locum fortī ac strēnuō virō; rēgnasse Tatium Sabinum, arcessitum in rēgnum Numam ā Curibus, et Ancum Sabinā mātrem ortum nōbilemque unā imāgine Numae esse. Facile persūadet ut cupidō honōrum, et cui Tarquiniī mātērna tantum patria
 15 esset.

Sublātis itaque rēbus āmigrant Rōmam. Ad Iāniculum fōrte ventum erat. Ibi eī carpentō sedenti cum uxōre aquila suspēnsis dēmissō lēniter ālis pilleum aufert, superque carpentum cum māgnō clangōre volitāns rūsus,
 20 velut ministeriō divinitus missa, capitū aptē repōnit; inde sublimis abit. Accēpisse id augurium laeta dicitur Tanaquil, perīta, ut vulgō Etrūscī, caelestium prōdigiorum mulier. Excelsa et alta spērāre complexa virum iubet: eam ālitem, eā regiōne caeli et eius deī nūntiam vēnisse,
 25 circā summum culmen hominis auspiciū fēcisse, levāsse hūmānō superpositum capitū decus, ut divinitus eīdem redderet.

Hās spēs cōgitiōnēsque sēcum portantēs urbem ingressi sunt, domiciliōque ibi comparātō L. Tarquiniū
 30 Priscum ēdidere nōmen. Rōmānīs cōspicuum eum novitās divitiaeque faciēbant, et ipse fōrtūnam benignō adloquiō, comitāte invitandī, beneficiisque quōs poterat

sibi conciliandō adiuvābat, dōnec in rēgiam quoque dē
 eō fāma perlāta est. Nōtitiāque eam brevī apud
 rēgem liberaliter dextrēque obēundō officia in familiāris
 amicitiae addūxerat iūra, ut publicis pariter ac privātis
 cōsiliis bellō domique interesset, et per omnia expertus
 postrēmō tūtor etiam liberis rēgis testāmētō instituerētur. 5

XXXV. Rēgnāvit Ancus annōs quattuor et vīginti,
 cuiuslibet superiorum rēgum belli pācisque et artibus et
 glōriā pār. Iam filii prope pūberem aetātem erant. Eō
 magis Tarquinius instāre, ut quam primum comitia rēgi
 creandō fierent; quibus indictis sub tempus puerōs vē-
 nātum ablēgāvit. 10 *hunc*

Isque primus et petisse ambitiosē rēgnum et orationem
 dicitur habuisse ad conciliandōs plēbis animōs composi-
 tam: sē nōn rem novam petere, quippe qui nōn primus, 15
 quod quisquam indignārī mirārive posset, sed tertius
 Rōmae peregrinus rēgnum adfectet; et Tatium nōn ex
 peregrinō solum sed etiam ex hoste rēgem factum, et
 Numam ignarum urbis nōn petentem in rēgnum ultrō
 accitum; sē, ex quō suī potēns fuerit, Rōmam cum 20
 coniuge ac fōrtūnis omnibus commigrāsse; māiōrem par-
 tem aetātis eius quā civilibus officiis fungantur hominēs
 Rōmae sē quam in vetere patriā vixisse; domi mili-
 tiaeque sub haud paenitendō magistrō, ipsō Ancō rēge,
 Rōmāna sē iūra, Rōmānōs ritūs didicisse; obsequiō et 25
 observantiā in rēgem cum omnibus, benignitāte ergā aliōs
 cum rēge ipsō certāsse. Haec eum haud falsa memo-
 rantem ingenti cōsensū populus Rōmānus rēgnāre iussit.

Ergō virum cētera ēgregium secūta, quam in petendō
 habuerat, etiam rēgnantem ambitio est; nec minus rēgnī 30
 suī firmandi quam augendae rei publicae memor centum
 in patrēs lēgit, qui deinde minōrum gentium sunt ap-

pellātī, factiō haud dubia rēgis, cūius beneficiō in cūriam
 vēnerant. Bellum primum cum Latinis gessit, et oppidum
 ibi Apiolās vī cēpit, praedāque inde māiōre quam quanta
 belli fāma fuerat revēctā, lūdōs opulentius inſtrūctiusque
 5 quam priōrēs rēgēs fēcit. Tunc primum circō, quī nunc
 Māximus dicitur, dēsīgnātus locus est. Loca dīvisa patri-
 bus equitibusque, ubi spectācula sibi quisque facerent,
 forī appellātī. Spectāvēre fūrcis duodēnōs ab terrā spec-
 tācula alta sustinentibus pedēs. Lūdicrum fuit equī pugi-
 10 lēsque, ex Etrūriā māximē accitī. Sollemnēs deinde annūi
 mānsere lūdī, Rōmānī māgnīque variē appellātī. Ab
 eōdem rēge et circā forum prīvātis aedificanda dīvisa
 sunt loca, porticūs tabernaeque factae.

XXXVI. Mūrō quoque lapideō circumdare urbem pa-
 15 rābat, cum Sabīnum bellum coeptīs intervēnit. Adeōque
 ea subita rēs fuit, ut prius Aniēnem trānsirent hostēs
 quam obviam ire ac prohibēre exercitus Rōmānus pos-
 set. Itaque trepidātum Rōmae est. Et primō dubiā
 victōriā māgnā utrimque caede pūgnātum est. Reductis
 20 deinde in castra hostium cōpiis datōque spatiō Rōmānis
 ad comparandum dē integrō bellum, Tarquinius, equitem
 māximē suis deesse vīribus ratus, ad Ramnēs Titiēnsēs
 Lucerēs, quās centuriās Rōmulus scrīpserat, addere aliās
 cōstituit suōque insīgnēs relinquere nōmine.

25 Id quia inaugurātō Rōmulus fēcērat, negāre Attus
 Nāvius, inclītus eā tempestatē augur, neque mūtārī neque
 novum cōstituī, nisi avēs addixissent, posse. Ex eō irā
 rēgi mōtā, elūdēnsque artem, ut ferunt, "Agedum,"
 inquit, "dīvine tū, inaugurā fierine possit quod nunc
 30 ego mente concipiō." Cum ille auguriō rem expertus
 profectō futuram dixisset, "Atquī hōc animō agitāvī,"
 inquit, "tē novāculā cōtem dīscissūrum; cape haec et

perage quod avēs tuae fieri posse portendunt.” Tum illum haud cunctanter discidissem cōtem ferunt. Statua Atti capite velātō, quō in locō rēs ācta est, in comitiō, in gradibus ipsīs ad laevam cūriae fuit; cōtem quoque eōdem locō sitam fuisse memorant, ut esset ad posterōs 5 mirāculi eius monumentum.

Augurīs certē sacerdotiōque augūrum tantus honōs accessit, ut nihil belli domique postea nisi auspiciō gere-
rētur, concilia populī, exercitūs vocāti, summa rerū, ubi
avēs nōn admīssissent, dirimerentur. Neque tum Tar- 10
quinius dē equitum centuriis quicquam mutāvit; numerō
alterum tantum adiēcit, ut mille et octingenti equitēs in
tribus centuriis essent. Posteriorēs modo sub isdem nō-
minibus quī additī erant appellāti sunt, quās nunc, quia
geminātae sunt, sex vocant centuriās. 15

XXXVII. Hāc parte cōpiarū auctā iterum cum Sa-
binis cōnfligitur. Sed praeterquam quod viribus creverat
Rōmānus exercitus, ex occultō etiam additur dolus, mis-
sis quī māgnam vim lignōrum, in Anienis ripā iacentem,
ārdentem in flūmen conicerent; ventōque iuvante ac- 20
cēnsa ligna, et plēraque in ratibus impācta sublicis cum
haerērent, pōntem incendunt. Ea quoque rēs in pūgnā
terrōrem attulit Sabinis, et fūsis eadem fugam impediit,
multique mortālēs, cum hostem effūgissent, in flūmine
ipsō periēre; quōrum fluitantia arma ad urbem cōgnita 25
in Tiberī prius paene quam nūntiārī posset, insignem
victōriam fecēre.

Eō proeliō praecipua equitum glōria fuit; utrimque ab
cornibus positōs, cum iam pellerētur media peditum suō-
rum acies, ita incurrisse ab lateribus ferunt, ut nōn siste- 30
rent modo Sabinās legiōnēs ferōciter instantēs cēdentibus,
sed subitō in fugam āverterent. Mōntēs effūsō cursū

Sabīnī petēbant, et paucī tenuēre; m̄xīma pars, ut ante dictum est, ab equitibus in flūmen ācti sunt. Tarquinius instandum perterritis ratus, praedā captivisque Rōmam mīssis, spoliis hostium — id vōtum Vulcānō erat — ingentī
 5 cumulō accēnsis, pergit porrō in agrum Sabīnum exercitum indūcere; et quamquam male gestae rēs erant, nec gestūrōs melius spērāre poterant, tamen, quia cōsulendī rēs nōn dabat spatium, iēre obviam Sabīnī tumultuārīō milite; iterumque ibi fūsi, perditis iam prope rēbus,
 10 pācem petiēre.

XXXVIII. Conlātia et quidquid citrā Conlātiam agrī erat Sabīnis adēptum, Egerius — frātris hīc filius erat rēgis — Conlātiae in praesidiō relictus. Dēditōsque Conlātīnōs ita accipiō eamque dēditiōnis fōrmulam esse:
 15 rēx interrogāvit “Estisne vōs lēgātī ōrātōrēsque mīssī ā populō Conlātīnō, ut vōs populumque Conlātīnum dēderētis?” “Sumus.” “Estne populus Conlātīnus in suā potestāte?” “Est.” “Dēditisne vōs populumque Conlātīnum, urbem, agrōs, aquam, terminōs, delūbra, ūtēnsīlia, dīvīna humānaque omnia in meam populīque Rōmānī dīcīōnem?” “Dēdimus.” “At ego recipiō.”

Bellō Sabīnō perfectō Tarquinius triumphāns Rōmam redit. Inde Prīscīs Latinīs bellum fēcit, ubi nusquam ad ūniversae rēi dīmīcātīōnem ventum est; ad singula oppida circumferendō arma omne nōmen Latinum domuit.
 25 Corniculum, Ficulea vetus, Cameria, Crustumerium, Ameriola, Medullia, Nōmentum, haec dē Prīscīs Latinīs aut quī ad Latinōs dēfēcērant capta oppida. Pāx deinde est facta.

30 Māiōre inde animō pācis opera incohāta quam quantā mōle gesserat bella, ut nōn quiētior populus domī esset quam militīae fuisset; nam et mūrō lapideō, cūius

exōrdium operis Sabīnō bellō turbātum erat, urbem, quā nōndum mūnierat, cingere parat; et infima urbis loca circā forum aliāsque interiectās collibus convallēs, quia ex plānis locis haud facile ēvehēbant aquās, cloācis fastigiō in Tiberim ductis siccāt; et āream ad aedem in Capitōliō Iovis, quam vōverat bellō Sabīnō, iam praesā-
 5 giente animō futuram ōlim amplitūdinem loci, occupat fundāmentis.

XXXIX. Eō tempore in rēgiā prōdigium vīsū ēven-
 tūque mirābile fuit: puerō dormienti, cui Serviō Tullio
 10 fuit nōmen, caput ārsisse ferunt multōrum in cōspectū. Plūrimō igitur clāmōre inde ad tantae reī mirāculum ortō excitōs rēgēs, et cum quidam familiārium aquam ad restinguendum ferret, ab rēginā retentum, sēdātōque eam tumultū movērī vetuisse puerum, dōnec suā sponte
 15 experrēctus esset. Mox cum somnō et flammam abisse. Tum abductō in sēcrētum virō Tanaquil “Vidēn tū puerum hunc,” inquit, “quem tam humili cultū educāmus? Scire licet hunc lūmen quondam rēbus nostris dubiis futurum praesidiumque rēgiae adflictae; proinde māte-
 20 riam ingentis pūblicē prīvātimque decoris omnī indulgentiā nostrā nūtriāmus.”

Inde puerum liberūm locō coeptum habērī ērudirique artibus quibus ingenia ad māgnae fōrtūnae cultum excitantur. Eēvenit facile quod diis cordi esset: iuvenis
 25 ēvāsīt vērē indolis rēgiae, nec, cum quaererētur gener Tarquiniō, quisquam Rōmānae iuventūtis ūlla arte cōferri potuit, filiāque eī suam rēx dēspondit.

Hic quācumque dē causā tantus illi honōs habitus crēdere prohibet servā nātum eum parvumque ipsum
 30 servisse. Eōrum magis sententiae sum, quī Corniculō captō, Servi Tulli, quī princeps in illā urbe fuerat, gra-

vidam virō occisō uxōrem, cum inter reliquās captīvās cōgnita esset, ob ūnicam nōbilitātem ab rēginā Rōmānā prohibitam ferunt servitiō partum Rōmae ēdidisse Priscī Tarquinī in domō. Inde tantō beneficiō et inter mulierēs
 5 familiāritātem auctam, et puerum, ut in domō ā parvō ēductum, in cāritāte atque honōre fuisse; fōrtūnam mātris, quod captā patriā in hostium manūs vēnerit, ut servā nātus crēderētur fēcisse.

XL. Duodēquadrāgēsīmō fermē annō ex quō rēgnāre
 10 coeperat Tarquinius, nōn apud rēgem modo, sed apud patrēs plēbemque longē māximō honōre Servius Tullius erat. Tum Ancī filiī duo, etsī anteā semper prō indīgnissimō habuerant sē patriō rēgnō tūtōris fraude pulsōs, rēgnāre Rōmae advenam nōn modo vicīnae, sed nē
 15 Ītalicae quidem stirpis, tum impēsius iīs indīgnitās crēscere, sī nē ab Tarquiniō quidem ad sē rediret rēgnum, sed praeceps inde porrō ad servitia caderet, ut in eādē civitāte post centēsimum ferē annum quod Rōmulus, deō prōgnātus, deus ipse, tenuerit rēgnum dōnec
 20 in terris fuerit, id servus, servā nātus, possideat. Cum commūne Rōmānī nōminis, tum praecipuē id domus suae dēdecus fore, sī Ancī rēgis virilī stirpe salvā nōn modo advenis sed servīs etiam rēgnum Rōmae patēret.

Ferrō igitur eam arcēre contumēliam statuunt. Sed et
 25 iniūriae dolor in Tarquinium ipsum magis quam in Servium eōs stimulābat, et quia gravior ultor caedis, sī superesset, rēx futūrus erat quam privātus; tum Serviō occisō quemcumque alium generum dēlēgisset, eundem rēgnī hērēdem factūrus vidēbātur; ob haec ipsī rēgī
 30 insidiae parantur. Ex pāstōribus duo ferōcissimī dēlēctī ad facinus, quibus cōnsuētī erant uterque agrestibus ferrāmentis, in vestibulō rēgiae quam potuēre tumultuōsissimē

speciē rīxae in sē omnēs apparītōrēs rēgiōs convertunt. Inde, cum ambō rēgem appellārent clāmorque eōrum penitus in rēgiam pervēnisset, vocātī ad rēgem pergunt.

Primō uterque vōciferārī et certātīm alter alteri obstrepere. Coercitī ab lictōre et iūssī in vicem dicere tandem obloquī dēsistunt; ūnus rem ex compositō ōrditur. Dum intentus in eum sē rēx tōtus āverteret, alter ēlātam secūrim in caput dēiēcit, relictōque in vulnere tēlō ambō sē forās ēiciunt.

XLI. Tarquinius moribundum cum quī circā erant excēpissent, illōs fugientēs lictōrēs comprehendunt. Clāmor inde concursusque populī mirantium quid rei esset. Tanaquil inter tumultum claudī rēgiam iubet, arbitrōs ēicit; simul quae cūrāndō vulnērī opus sunt, tamquam spēs subesset, sēdulō comparat, simul, sī dēstituat spēs, alia praesidia mōlītur.

Serviō properē accītō cum paene exsanguem virum ostendisset, dextram tenēns ōrat nē inultam mortem socrī, nē socrum inimicīs lūdibriō esse sinat. “Tuum est,” inquit, “Servī, si vir es, rēgnum, nōn eōrum, quī aliēnis manibus pessimum facinus fēcere. Ērige tē deōsque ducēs sequere, quī clārum hōc fore caput dīvinō quondam circumfūsō ignī portendērunt. Nunc tē illa caelestis excitet flamma, nunc expergiscere vērē. Et nōs peregrinī rēgnāvimus. Quī sis, nōn unde nātus sis, reputā. Sī tuā rē subitā cōnsilia torpent, at tū mea cōnsilia sequere.”

Cum clāmor impetusque multitudinis vix sustinēri posset, ex superiōre parte aedium per fenēstrās in Novam Viam versās — habitābat enim rēx ad Iovis Statōris — populum Tanaquil adloquitur. Iubet bonō animō esse: sōpītum fuisse rēgem subitō ictū, ferrum haud altē in corpus dēscendisse, iam ad sē redisse; īspectum vulnus

abstersō cruōre; omnia salūbria esse. Cōfidere prope diem ipsum eōs vīsūrōs; interim Serviō Tulliō iubere populum dictō audientem esse; eum iūra redditūrum obitūrumque alia rēgis mūnia esse. Servius cum trabeā
 5 et lictōribus prōdit, ac sēde rēgiā sedēns alia dēcernit, dē aliis cōsultūrum sē rēgem esse simulat. Itaque per aliquot diēs, cum iam expirāset Tarquinius, cēlātā morte, per speciem aliēnae fungendae vicis suās opēs firmāvit. Tum dēmum palam factum est complōrātiōne
 10 in rēgiā ortā.

Servius, praesidiō firmō mūnitus, prīmus iniūssū populī voluntāte patrum rēgnāvit. Ancī liberī iam tum, comprēnsīs scleris ministrīs, cum vīvere rēgem et tantās esse opēs Servi nūntiātum est, Suessam Pōmētiam exsulātum
 15 ierant.

XLII. Nec iam pūblicis magis cōsiliis Servius quam privātis mūnīre opēs, et nē, quālis Ancī liberūm animus adversus Tarquiniū fuerat, tālis adversus sē Tarquiniū liberūm esset, duās filiās iuvenibus rēgiis Lūciō atque
 20 Arruntī Tarquiniis iungit. Nec rūpit tamen fātī necessitātem hūmānis cōsiliis, quin invidia rēgnī etiam inter domesticōs infīda omnia atque infesta faceret. Peropportūnē ad praesentis quiētem statūs bellum cum Vēientibus — iam enim indūtiae exierant — aliisque Etrūscis sūmp-
 25 tum. In eō bellō et virtūs et fōrtūna ēnituit Tullī; fūsōque ingentī hostium exercitū haud dubius rēx, seu patrum seu plēbis animōs periclitārētur, Rōmam rediit.

Adgrediturque inde ad pācis longē māximum opus, ut, quem ad modum Numa divīnī auctor iūris fuisset,
 30 ita Servium conditōrem omnis in civitāte discriminis ordinumque, quibus inter gradūs dignitātis fōrtūnaeque aliquid interlūcet, posterī fāmā ferrent. Cēsum enim

instituit, rem salūberrimam tantō futūrō imperiō, ex quō bellī pācisque mūnia nōn viritīm ut ante, sed prō habitū pecūniārum fierent. Tum classēs centuriāsque et hunc ordinem ex cēnsū discīpsit vel pāci decōrum vel bellō.

XLIII. Ex iis quī centum milium aeris aut māiōrem 5 cēnsum habērent, octōgintā cōnfēcit centuriās, quadrāgēnās seniōrum ac iūniōrum — prīma classis omnēs appellātī — seniōrēs ad urbis custōdiam ut praestō essent, iuvenēs ut foris bella gererent. Arma hīs imperāta galea, clipeum, ocreae, lōrica, omnia ex aere; haec ut tegumenta corpo- 10 ris essent; tēla in hostem hastaque et gladius. Additae huic classī duae fabrum centuriae, quae sine armīs stipēdia facerent; datum mūnus ut māchinās in bellō ferrent. Secunda classis intrā centum usque ad quīnque et septuāgintā milium cēnsum īstitūta, et ex iis, seniōri- 15 bus iūniōribusque, vīginti cōnscriptae centuriae. Arma imperāta scūtum prō clipeō, et praeter lōricam omnia eadem. Tertiae classis quīnquāgintā milium cēnsum esse voluit. Totidem centuriae et hae, eōdemque discrimine aetātium factae; nec dē armīs quicquam mūtā- 20 tum, ocreae tantum adēptae. In quartā classe cēnsus quīnque et vīginti milium; totidem centuriae factae; arma mūtāta, nihil praeter hastam et verūtum datum. Quīnta classis aucta, centuriae trīgintā factae; fundās lapidēsque missilēs hī sēcum gerēbant. His accēnsī cor- 25 nicinēs tubicinēsque, in duās centuriās distribūtī. Ūndecim milibus haec classis cēnsēbātur. Hōc minor cēnsus reliquam multitudine habuit; inde ūna centuria facta est immūnis militiā.

Ita pedestrī exercitū ōrnātō distribūtōque, equitum 30 ex primōribus civitātis duodecim scīpsit centuriās. Sex item aliās centuriās, tribus ab Rōmulō īstitūtis, sub

isdem quibus inauguratae erant nōminibus fēcit. Ad equōs emendōs dēna milia aeris ex pūblicō data, et quibus equōs alerent, viduae adtribūtae, quae bīna milia aeris in annōs singulōs penderent. Haec omnia in ditēs
 5 ā pauperibus inclināta onera.

Deinde est honōs additus: nōn enim, ut ab Rōmulō traditum cēteri servāverant rēgēs, virītim suffrāgium eādē vi eōdemque iūre prōmiscē omnibus datum est; sed gradūs factī, ut neque exclūsus quisquam suffrāgiō
 10 vidērētur, et vīs omnis penes primōres civitatis esset. Equitēs enim vocābantur primī, octōgintā inde primae classis centuriae; ibi sī variāret, quod rārō incidēbat, ut secundae classis vocārentur, nec ferē umquam infrā ita dēscenderent, ut ad infimōs pervenirent. Nec mirārī
 15 oportet hunc ordinem, quī nunc est post explētās quīnque et trīgintā tribūs, duplicatō eārum numerō centuriis iūniōrum seniōrumque, ad institūtam ab Serviō Tullīō summam nōn convenire. Quadrifāriam enim urbe divisā regiōnibus collibusque quī habitābantur, partēs eās tribūs
 20 appellāvit, ut ego arbitror ab tribūtō — nam eius quoque aequaliter ex cēnsū cōferendī ab eōdem inita ratiō est; neque eae tribūs ad centuriārum distribūtiōnem numerumque quicquam pertinere.

XLIV. Cēnsū perfectō, quem mātūrāverat metū lēgis
 25 dē incēnsis lātae cum vinculōrum minis mortisque, edixit ut omnēs civēs Rōmānī, equitēs peditēsque, in suis quisque centuriis in Campō Mārtiō primā lūce adessent. Ibi instrūctum exercitum omnem suovetaurilibus lūstrāvit, idque conditum lūstrum appellātum, quia is cēnsendō
 30 fīnis factus est. Milia octōgintā eō lūstrō civium cēnsa dicuntur. Adicit scriptōrum antiquissimus Fabius Pictor, eōrum quī arma ferre possent eum numerum fuisse.

Ad eam multitudinem urbs quoque amplificanda visa est. Addit duos collēs, Quirinālem Viminālemque; inde deinceps auget Esquiliās, ibique ipse, ut locō dignitās fieret, habitat. Aggere et fossis et mūrō circumdat urbem: ita pōmērium prōfert. Pōmērium verbī vim 5 sōlām intuentēs postmoerium interpretantur esse: est autem magis circāmoerium, locus quem in condendis urbibus quondam Etrūscī, quā mūrū ductūrī erant, certis circā terminis inaugurātō cōsecrābant, ut neque interiōre parte aedificia moenibus continuārentur, quae 10 nunc vulgō etiam coniungunt, et extrinsecus pūrī aliquid ab hūmānō cultū patēret solī. Hōc spatium, quod neque habitārī neque arārī fās erat, nōn magis quod post mūrū esset quam quod mūrū, post id, pōmērium Rōmānī appellārunť, et in urbis incrēmētō semper, 15 quantum moenia prōcessūra erant, tantum terminī hī cōsecrātī prōferēbantur.

XLV. Auctā civitate māgnitudine urbis, fōrmātis omnibus domī et ad bellī et ad pācis ūsūs, nē semper armīs opēs acquirerentur, cōsiliō augēre imperium cō- 20 nātus est, simul et aliquod addere urbī decus. Iam tum erat inclitum Diānae Ephesiae fānum. Id communiter ā civitatibus Asiae factum fāma ferēbat. Eum cōsēnsū deōsque cōsociātōs laudāre mirē Servius inter procerēs Latīnōrum, cum quibus pūblicē privātimque 25 hospitā amicitiasque dē industriā iūxerat. Saepe iterandō eadem perpulit tandem ut Rōmae fānum Diānae populī Latīnī cum populō Rōmānō facerent. Ea erat cōfessiō caput rērum Rōmam esse, dē quō totiēns armīs certātum fuerat. 30

Id quamquam omīssum iam ex omnium cūrā Latīnōrum ob rem totiēns infēliciter temptātam armīs vidēbā-

tur, ūnī sē ex Sabinis fōrs dare vīsa est prīvātō cōnsiliō imperiī recuperandī. Bōs in Sabinis nāta cuiđam patri familiae dicitur mirandā māgnitūdine ac speciē. Fixa per multās aetātēs cornua in vestibulō templi Diānae
 5 monumentum eī fuēre mirāculō. Habita, ut erat, rēs prōdigii locō est; et cecinēre vātēs, cūius civitātis eam civēs Diānae immolāssent, ibi fore imperium, idque carmen pervēnerat ad antistitem fānī Diānae Sabīnusque, ut prima apta diēs sacrificiō vīsa est, bovem Rōmam
 10 āctam dēdūcit ad fānum Diānae et ante āram statuit. Ibi antistes Rōmānus, cum eum māgnitūdō victimae celebrāta fāmā mōvisset, memor respōnsī Sabīnum ita adloquitur: “Quidnam tū hospes parās,” inquit, “incestē sacrificium Diānae facere? Quin tū ante vivō
 15 perfunderis flūmine? Īnfimā valle praefluit Tiberis.” Religiōne tāctus hospes, quī omnia, ut prōdigio respondderet ēventus, cuperet rīte facta, extemplō dēscendit ad Tiberim. Intereā Rōmānus immolat Diānae bovem. Id mirē grātum rēgī atque civitāti fuit.

20 XLVI. Servius quamquam iam ūsū haud dubiē rēgnum possēderat, tamen, quia interdum iactārī vōcēs ā iuvene Tarquiniō audiēbat, sē iniūssū populi rēgnāre, conciliātā prius voluntāte plēbis agrō captō ex hostibus viritīm divīsō, ausus est ferre ad populum, vellent iubē
 25 rentne sē rēgnāre; tantōque cōnsensū quantō haud quisquam alius ante, rēx est dēclārātus. Neque ea rēs Tarquiniō spem adfectandī rēgnī minuit; immō eō impēnsius, quia dē agrō plēbis adversā patrum voluntāte sēnserat agī, crīminandī Servi, apud patrēs crēscendique
 30 in cūriā sibi occāsiōnem datam ratus est, et ipse iuvenis ārdentis animī et domī uxōre Tullīā inquitum animum stimulante. Tulit enim et Rōmāna rēgia sceleris

tragicī exemplum, ut taediō rēgum mātūrior veniret libērtās, ūltimumque rēgnum esset, quod scelere partum foret.

Hic L. Tarquinius — Priscī Tarquinī rēgis filius nepōsne fuerit, parum liquet; plūribus tamen auctōribus 5
filium ediderim — frātre habuerat Arruntem Tarquinium, mītis ingenī iuvenem. His duōbus, ut ante dictum est, duae Tulliae, rēgis filiae, nūpserant, et ipsae longē disparēs mōribus. Fōrte ita inciderat, nē duo violenta ingenia mātirimōniō iungerentur, fōrtūnā crēdō populi 10
Rōmānī, quō diūturnius Servī rēgnum esset, cōstituīque civitātis mōrēs possent. Angēbātur ferōx Tullia nihil māteria in virō neque ad cupiditātem neque ad audāciam esse; tōta in alterum āversa Tarquinium eum mirārī, eum virum dicere ac rēgiō sanguine ortum; 15
spernere sorōrem, quod virum nacta muliebri cessāret audāciā. Contrahit celeriter similitūdō eōs, ut ferē fit — malum malō aptissimum — sed initium turbandī omnia ā fēminā ortum est. Ea sēcrētis virī aliēni adsuēfacta sermōnibus, nūllis verbōrum contumēliis parcere dē virō 20
ad frātre, dē sorōre ad virum; et sē rēctius viduam et illum caelibem futūrum fuisse contendere quam cum imparī iungī, ut ēlanguēscendum aliēnā ignāviā esset. Sī sibi eum quō digna esset diī dedissent virum, domī sē prope diem vīsūram rēgnum fuisse, quod apud patrem 25
videat. Celeriter adulēscēntem suae temeritātis implet. Ita Lūcius Tarquinius et Tullia minor prope continuātis fūneribus cum domōs vacuās novō mātirimōniō fēcissent, iunguntur nūptiis, magis nōn prohibente Serviō quam adprobante. 30

XLVII. Tum vērō in diēs infestior Tulli senectūs, infestius coepit rēgnum esse. Iam enim ab scelere ad

aliud spectāre mulier scelus, nec nocte nec interdiū vi-
rum conquiēscere patī, nē grātuīta praeterita parricidia
essent: nōn sibi dēfuisse, cui nūpta dicerētur, nec cum
quō tacita serviret; dēfuisse, qui sē rēgnō dignum pu-
5 tāret, qui meminisset sē esse Prisci Tarquini filium, qui
habēre quam spērāre rēgnum mallet. “Si tū is es cui
nūptam esse mē arbitror, et virum et rēgem appellō;
sīn minus, eō nunc pēius mūtāta rēs est, quod istic
cum ignāviā est scelus. Quin accingeris? Nōn tibi ab
10 Corinthō nec ab Tarquiniis, ut patri tuō, peregrīna rēgna
mōliri necesse est; dī tē penatēs patriūque et patris
imāgō et domus rēgia et in domō rēgāle solium et nō-
men Tarquinium creat vocatque rēgem. Aut sī ad haec
parum est animī, quid frūstrāris civitātem? Quid tē ut
15 rēgium iuvenem cōspici sinis? Facēsse hinc Tarqui-
niōs aut Corinthum, dēvolvere retrō ad stirpem, frātris
similior quam patris.” His aliisque increpandō iuvenem
īnstīgat, nec conquiēscere ipsa potest, sī cum Tanaquil,
peregrīna mulier, tantum mōliri potuisset animō ut duo
20 continua rēgna virō ac deinceps generō dedisset, ipsa,
rēgiō sēmine orta, nūllum mōmentum in dandō adimen-
dōque rēgnō faceret.

His muliebribus īnstructus furiis Tarquinius circumire
et prēnsāre minōrum māximē gentium patrēs, admonēre
25 paternī beneficiū, ac prō eō grātiā repetere; adlicere
dōnis iuvenēs; cum dē sē īngentia pollicendō tum rēgis
criminibus omnibus locis crēscere. Postrēmō, ut iam
agendae rei tempus visum est, stipātus āgmine armātōrum
in forum inrūpit. Inde omnibus percussis pavōre, in
30 rēgiā sēde prō cūriā sedēs, patrēs in cūriam per prae-
cōnem ad rēgem Tarquinium citārī iussit. Convēnere
extemplō, aliī iam ante ad hōc praeparātī, aliī metū, nē

nōn vēnisse fraudī esset, novitāte ac mirāculō attonitī et iam dē Serviō āctum rati.

Ibi Tarquinius maledicta ab stirpe ūltimā ōrsus: servum servāque nātum post mortem indignam parentis sui, nōn interrēgnō, ut antea, initō, nōn comitiis habitis, nōn 5 per suffrāgium populī, nōn auctōribus patribus, muliebri dōnō rēgnum occupāsse. Ita nātum, ita creatum rēgem, fautōrem infimī generis hominum, ex quō ipse sit, odiō aliēnae honestātis ēreptum primōribus agrum sordidissimō cuique divisisse; omnia onera, quae commūnia quondam 10 fuerint, inclināsse in primōrēs civitātis; instituisse cēnsū, ut insignis ad invidiam locupletiorum fōrtūna esset, et parāta unde, ubi vellet, egentissimis largirētur.

XLVIII. Huic ōratiōnī Servius cum intervēnisset trepidō nūntiō) excitātus, extemplō ā vestibulō cūriae māgnā 15 vōce “Quid hōc,” inquit, “Tarquini, rei est? Quā tū audāciā mē vivō vocāre ausus es patrēs aut in sēde cōnsidere meā?” Cum ille ferōciter ad haec: sē patris sui tenēre sēdem, multō quam servum potiōrem, filium rēgis, rēgnī hērēdem, satis illum diū per licentiam 20 elūdētem insultāsse dominīs, clāmōr ab utriusque fautōribus oritur, et concursus populī fiēbat in cūriam, apparēbatque rēgnātūrum quī vicisset.

Tum Tarquinius, necessitāte iam etiam ipsā cōgente, ūltima audēre, multō et aetāte et vīribus validior, medium 25 adripit Servium, elātumque ē cūriā in inferiōrem partem per gradūs dēicit; inde ad cōgendum senātum in cūriam redit. Fit fuga rēgis apparitorum atque comitum. Ipse prope exsanguis, ab iis qui missi ab Tarquiniō fugientem cōsecuti erant, interficitur. Crēditur, quia nōn abhorret 30 ā ceterō scelere, admonitū Tulliae id factum. Carpentō certē, id quod satis cōstat, in forum invēcta nec reve-

rita coetum virōrum ēvocāvit virum ē cūriā, rēgemque
 prīma appellāvit. Ā quō facēssere iūssa ex tantō tu-
 multū cum sē domum reciperet, pervēnissetque ad sum-
 mum Cyprium vīcum, ubi Diānium nūper fuit, flectentī
 5 carpentum dextrā in Urbium clivum, ut in collem Es-
 quiliārum ēveherētur, restitit pavidus atque inhibuit frēnōs
 is quī iūmenta agēbat, iacentemque dominae Servium
 trucidātum ostendit. Foedum inhūmānumque inde trā-
 ditur scelus monumentōque locus est: Scelerātum vīcum
 10 vocant, quō amēns agitantibus furiis sorōris ac virī Tul-
 lia per patris corpus carpentum ēgisse fertur, partemque
 sanguinis ac caedis paternae cruentō vehiculō contami-
 nāta ipsa respersaque tulisse ad penātēs suōs virīque
 sui, quibus irātis malō rēgnī principiō similes prope
 15 diem exitūs sequerentur.

Servius Tullius rēgnāvit annōs quattuor et quadrāgintā
 ita ut bonō etiam moderātōque succēdenti rēgī difficilis
 aemulatiō esset. Cēterum id quoque ad glōriam accessit,
 quod cum illō simul iūsta ac lēgitima rēgna occidērunt
 20 Id ipsum tam mīte ac tam moderātum imperium tamen,
 quia unius esset, dēpōnere eum in animō habuisse quī-
 dam auctōrēs sunt, nī scelus intestinum liberandae patriae
 cōnsilia agitantī intervēnisset.

XLIX. Inde L. Tarquinius rēgnāre occēpit, cui Su-
 25 perbō cōgnōmen facta indidērunt, quia socerum gener
 sepultūrā prohibuit, Rōmulum quoque insepultum perisse
 dictitāns; primōrēsque patrum, quōs Servi rēbus fāvisse
 crēdēbat, interfecit; cōnsciū deinde male quaerendī
 rēgnī ab sē ipsō adversus sē exemplum capi posse,
 30 armātis corpus circumsaepsit. Neque enim ad iūs rēgnī
 quicquam praeter vim habēbat, ut quī neque populī
 iūssū neque auctōribus patribus rēgnāret. Eō accēdē-

bat, ut in cāritāte civium nihil speī repōnentī metū
rēgnū tūtandū esset. Quem ut plūribus incuteret,
cōgnitiōnēs capitāliū rērum sine cōnsiliis per sē sōlus
exercēbat, perque eam causam occīdere, in exsilium agere,
bonis multāre poterat nōn suspectōs modo aut invisōs, 5
sed unde nihil aliud quam praedam spērāre posset.

Praecipuē ita patrum numerō imminūtō statuit nullōs
in patrēs legere, quō contemptior paucitāte ipsā ōrdō
esset, minusque per sē nihil agī indignārentur. Hīc enim
rēgum p̄m̄us trāditum ā priōribus mōrem dē omnibus 10
senātum cōsulendī solvit, domesticis cōnsiliis rem pūb-
licam administrāvit; bellum, pācem, foedera, societātēs
per sē ipse cum quibus voluit, iniūssū populī ac senātūs
fēcit dirēmitque.

Latinōrum sibi māximē gentem conciliābat, ut pere- 15
grinis quoque opibus tūtior inter civēs esset, neque hos-
pitia modo cum p̄m̄ōribus eōrum sed adfinitātēs quoque
iungēbat. Octāvīō Mamiliō Tusculānō — is longē p̄n-
ceps Latinī nōminis erat, sī fāmae crēdimus, ab Ūlixē
deāque Circā oriundus — eī Mamiliō filiam nūptum dat, 20
perque eās nūptiās multōs sibi cōgnātōs amicōsque eius
conciliat.

L. Iam māgna Tarquinī auctōritās inter Latinōrum
procerēs erat, cum in diem certam ut ad lūcum Feren-
tinae conveniant indicit: esse quae agere dē rēbus com- 25
mūnibus velit. Conveniunt frequentēs p̄m̄ā lūce.

Ipse Tarquinius diem quidem servāvit, sed paulō ante
quam sōl occideret, vēnit. Multa ibi tōtō diē in conciliō
variis iactāta sermōnibus erant. Turnus Herdonius ab
Ariciā ferōciter in absentum Tarquiniū erat invēctus: 30
haud mirum esse Superbō inditum Rōmae cōgnōmen —
iam enim ita clam quidem mussitantēs, vulgō tamen

eum appellābant — an quicquam superbius esse quam lūdificārī sīc omne nōmen Latinum? Principibus longē ab domō excitis ipsum, quī concilium indixerit, nōn adesse. Temptārī profectō patientiam, ut, sī iugum ac-
 5 cēperint, obnoxios premat. Cui enim nōn appārere, adfectāre eum imperium in Latinōs? Quod sī sui bene crēdiderint civēs, aut sī crēditum illud et nōn raptum parricidiō sit, crēdere et Latinōs, quamquam nē sīc quidem aliēnigenae, dēbere; sīn suos eius paeniteat, quippe
 10 quī alii super aliōs trucidentur, exsulātum eant, bona āmittant, quid spei meliōris Latinis portendi? Sī sē audiant, domum suam quemque inde abitūrōs neque magis observātūrōs diem concilii quam ipse quī indixerit observet.

15 Haec atque alia eōdem pertinentia sēditiōsus facinorōsusque homō iisque artibus opēs domi nactus cum māximē dissereret, intervēnit Tarquinius. Is finis orātiōni fuit. Aversī omnēs ad Tarquinium salūtandum; quī, silentiō factō, monitus ā proximis ut purgāret sē, quod
 20 id temporis vēnisset, disceptātōrem ait sē sūmptum inter patrem et filium, cūrā reconciliandī eōs in grātiā morātum esse; et quia ea rēs exēmisset illum diem, posterō diē āctūrū quae cōstituisset. Nē id quidem ab Turnō tulisse tacitum ferunt; dixisse enim nūllam breviorē
 25 esse cōgnitiōnem quam inter patrem et filium paucisque trānsigī verbis posse: nī pāreat patrī, habitūrū infōrtūniū esse.

LI. Haec Aricinus in rēgem Rōmānum increpāns ex concilio abiit. Quam rem Tarquinius aliquantō quam
 30 vidēbātur aegrius ferēs cōfestim Turnō necem māchinatur, ut eundem terrōrem, quō civium animos domi oppresserat, Latinis iniceret. Et quia prō imperiō pa-

lam interficī nōn poterat, oblātō falsō crimine insontem oppressit. Per adversae factiōnis quōsdam Aricinōs servum Turnī aurō corrūpit, ut in dēversōrium ēius vim māgnam gladiōrum inferrī clam sineret.

Ea cum ūnā nocte perfecta essent, Tarquinius paulō 5 ante lūcem accītis ad sē principibus Latinōrum quasi rē novā perturbātus, moram suam hēsternam, velut deōrum quādam prōvidentiā inlātam, ait salutī sibi atque illis fuisse. Ab Turnō dīcī sibi et primōribus populōrum parārī necem, ut Latinōrum sōlus imperium teneat. Ag- 10 gressūrum fuisse hēsternō diē in conciliō; dilātam rem esse, quod auctor conciliū āfuerit, quem māximē peteret. Inde illam absentis insectātiōnem esse nātam, quod morandō spem dēstituerit. Nōn dubitāre, sī vērā dēferantur, quin primā lūce, ubi ventum in concilium sit, instrūctus 15 cum coniūrātōrum manū armātusque ventūrus sit. Dīcī gladiōrum ingentem esse numerum ad eum convēctum. Id vānum necne sit, extemplō scīrī posse. Rogāre eōs, ut inde sēcum ad Turnum veniant. Suspectam fēcit rem et ingenium Turnī ferōx et ōrātiō hēsterna et mora 20 Tarquini, quod vidēbātur ob eam differri caedēs potuisse. Eunt inclinātis quidem ad crēdendum animīs, tamen nisi gladiīs dēprehēnsis cētera vāna existimātūrī.

Ubi est eō ventum, Turnum ex somnō excitātum circumcumsistunt custōdēs; comprehēnsisque servīs, quī cāritāte 25 dominī vim parābant, cum gladii abditī ex omnibus locis dēverticuli prōtraherentur, enimvērō manifesta rēs vīsa, iniectaeque Turnō catēnae; et cōnfestim Latinōrum concilium māgnō cum tumultū advocātur. Ibi tam atrōx invidia orta est gladiīs in mediō positīs, ut indictā causā, 30 novō genere lēti, dēiectus ad caput aquae Ferentīnae crāte supernē iniectā saxisque congestīs mergerētur.

LII. Revocātis deinde ad concilium Latinis Tarquinius conlaudātisque, quī Turnum novantem rēs prō manifestō parricidiō meritā poenā adfēcissent, ita verba fēcit : posse quidem sē vetustō iūre agere, quod, cum om-
 5 nēs Latīnī ab Albā oriundī sint, eō foedere teneantur quō ab Tullō rēs omnis Albāna cum colōniis suis in Rōmānum cesserit imperium ; cēterum sē ūtilitātis id magis omnium causā cēnsēre, ut renovētur id foedus, secundāque potius fōrtūnā populī Rōmānī ut participēs
 10 Latīnī fruantur, quam urbium excīdia vāstātiōnesque agrōrum, quās Ancō prius, patre deinde suō rēgnante perpressī sint, semper aut expectent aut patiantur.

Haud difficulter persuāsum Latinis, quamquam in eō foedere superior Rōmāna rēs erat. Cēterum et capita
 15 nōminis Latini stāre ac sentire cum rēge vidēbant, et Turnus suī cuique periculi, sī adversātus esset, recēns erat documentum. Ita renovātum foedus, indictumque iūniōribus Latinōrum, ut ex foedere diē certā ad lūcum Ferentinae armāti frequentēs adessent. Quī ubi ad
 20 ēdictum Rōmānī rēgis ex omnibus populis convēnere, nē ducem suum nēve sēcrētum imperium propriave signa habērent, miscuit manipulōs ex Latinis Rōmānisque, ut ex binis singulōs faceret binōsque ex singulis ; ita geminātis manipulis centuriōnēs imposuit.

LIII. Nec, ut iniūstus in pāce rēx, ita dux belli prāvus fuit ; quin eā arte aequāset superiōrēs rēgēs, nī dēgenerātum in aliis huic quoque decorī offēcisset. Is
 25 primus Volscis bellum in ducentōs amplius post suam aetātem annōs mōvit, Suessamque Pōmētiam ex his vī cēpit. Ubi cum divēditā praedā quadrāgintā talenta argenti refēcisset, concēpit animō eam amplitūdinem Iovis templī, quae digna deūm hominumque rēge, quae

Rōmānō imperiō, quā ipsius etiam locī māiestāte esset. Captivam pecūniam in aedificātiōnem ēius templī sēposuit.

Excēpit deinde eum lentius spē bellum, quō Gabiōs propinquam urbem, nēquiquam vī adortus, cum obsidendi quoque urbem spēs pulsō ā moenibus adēpta 5 esset, postrēmō minimē arte Rōmānā, fraude ac dolō, aggressus est. Nam cum, velut positō bellō, fundamentis templī iaciendis aliisque urbānis operibus intentum sē esse simulāret, Sextus filius ēius, quī minimus ex tribus erat, trānsfūgit ex compositō Gabiōs, patris in sē saevitiam intolerābilem conquerēns: iam ab aliēnis in suōs 10 vertisse superbiam, et liberōrum quoque eum frequentiae taedēre, ut quam in cūriā sōlitūdinem fēcerit, domī quoque faciat, nē quam stirpem, nē quem hērēdem rēgnī relinquat. Sē quidem inter tēla et gladiōs patris 15 ēlapsū nihil usquam sibi tūtum nisi apud hostēs L. Tarquinī crēdidisse. Nam, nē errārent, manēre iīs bellum, quod positum simulētur, et per occāsionem eum incautōs invāsūrum. Quod sī apud eōs supplicibus locus nōn sit, pererrātūrum sē omne Latium, Volscōsque 20 inde et Aequōs et Hernicōs petitūrum, dōnec ad eōs perveniat quī ā patrum crūdēlibus atque impiis suppliciiis tegere liberōs sciant. Fōrsitan etiam ārdōris aliquid ad bellum armaque sē adversus superbissimum rēgem ac ferōcissimum populum inventūrum. 25

Cum, sī nihil morārentur, infēnsus irā porrō inde abiturus vidērētur, benignē ab Gabīnis excipitur. Vetant mirārī, sī, quālis in civēs, quālis in sociōs, tālis ad ūltimum in liberōs esset. In sē ipsum postrēmō saevitūrum, sī alia dēsint. Sibi vērō grātum adventum ēius esse, 30 futūrumque crēdere brevī, ut illō adiuvente ā portis Gabīnis sub Rōmāna moenia bellum trānsferātur.

LIV. Inde in cōsilia pūblica adhibērī. Ubi cum dē aliīs rēbus adsentire sē veteribus Gabīnis diceret, quibus eae nōtiōrēs essent, ipse identidem bellī auctor esse, et in eō sibi praecipuam prūdentiam adsūmere, quod utriusque populī vīrēs nōsset, scīretque invīsam profectō superbiam rēgiam civibus esse, quam ferre nē liberī quidem potuissent.

Ita cum sēnsim ad rebellandum primōrēs Gabīnōrum incitāret, ipse cum prōmptissimīs iuvenum praedātum atque in expeditiōnēs iret, et dictis factisque omnibus ad fallendum instrūctis vāna adcrēsceret fidēs, dux ad ūltimum bellī legitur. Ibi cum, insciā multitudīne quid agerētur, proelia parva inter Rōmam Gabiōsque fierent, quibus plērumque Gabīna rēs superior esset, tum certatim summī infimīque Gabīnōrum Sex. Tarquinius dōnō deūm sibi missum ducem crēdere. Apud militēs vērō obeundō pericula ac labōrēs pariter, praedam mūnificē largiendō, tantā caritāte esse, ut nōn pater Tarquinius potentior Rōmae quam filiūs Gabiūs esset.

Itaque postquam satis virium conlētum ad omnēs cōnātūs vidēbat, tum ex suis ūnum scīscitātum Rōmam ad patrem mittit, quidnam sē facere vellet, quandoquidem ut omnia ūnus Gabiūs posset eī dii dedissent. Huic nūntiō, quia, crēdō, dubiae fidei vidēbātur, nihil vōce respōnsum est. Rēx velut dēliberābundus in hortum aedium trānsit sequente nūntiō filiī; ibi inambulāns tacitus summa papāverum capita dicitur baculō dēcussisse. Interrogandō expectandōque respōnsum nūntius fessus, ut rē imperfectā, redit Gabiūs; quae dixerit ipse, quaeque viderit, refert: seu irā seu odiō seu superbiā insitā ingenio nullam eum vōcem emīsisse. Sextō ubi quid vellet parēns quidve praeciperet tacitis ambāgibus patuit, pri-

mōrēs civitātis criminandō aliōs apud populum, aliōs suā ipsōs invidiā opportūnōs interēmit. Multī palam, quīdam, in quibus minus speciōsa criminātiō erat futūra, clam interfecti.

Patuit quibusdam volentibus fuga, aut in exsilium āctī 5 sunt, absentiumque bona iūxtā atque interēptōrum dīvisūi fuēre. Largitiōnēs inde praedaeque; et dulcēdine privāti commodi sēsus malōrum pūblicōrum adimī, dōnec orba cōnsiliō auxiliōque Gabīna rēs rēgī Rōmānō sine ūllā dimicātiōne in manum trāditur. 10

LV. Gabiūs receptis Tarquinius pācem cum Aequōrum gente fēcit, foedus cum Tuscis renovāvit. Inde ad negōtia urbāna animum convertit; quōrum erat primum, ut Iovis templum in mōnte Tarpēiō monumentum rēgnī suī nōminisque relinqueret: Tarquiniōs rēgēs ambōs, pa- 15 trem vōvisse, filiū perfēcisse. Et ut libera ā cēteris religiōnibus ārea esset tōta Iovis templique ēius, quod inaedificārētur, exaugurāre fāna sacellaque statuit, quae aliquot ibi ā T. Tatiō rēge primum in ipsō discrimine adversus Rōmulum pugnae vōta, cōsecrāta inaugurāta- 20 que posteā fuerant.

Inter prīncipia condendī hūius operis mōvisse nūmen ad indicandam tantī imperiī mōlem trāditur deōs; nam cum omnium sacellōrum exaugurātiōnēs admitterent avēs, in Terminī fānō nōn addixēre. Idque ōmen auguriumque 25 ita acceptum est, nōn mōtam Terminī sēdem ūnumque eum deōrum nōn ēvocātum sacrātis sibi finibus firma stabiliaque cūncta portendere. Hōc perpetuitātis auspiciō acceptō secūtum aliud māgnitudinem imperiī portendēs prōdigium est: caput hūmānum integrā faciē aperientibus 30 fundāmenta templī dicitur appāuisse. Quae vīsa speciēs haud per ambāgēs arcem eam imperii caputque rērum

fore portendēbat; idque ita cecinēre vātēs quīque in urbe erant, quōsque ad eam rem cōsultandam ex Etrūrīā acciverant.

Augēbātur ad impēnsās rēgis animus. Itaque Pomp-
 5 tinae manubiae, quae perducendō ad culmen operī dēs-
 tinātae erant, vix in fundāmenta suppeditāvēre. Eō
 magis Fabiō, praeterquam quod antiquior est, crēdiderim
 quadrāgintā ea sōla talenta fuisse, quam Pisōnī, qui quad-
 rāgintā milia pondō argenti sēposita in eam rem scribit,
 10 summam pecūniae neque ex unius tum urbis praedā
 spērandam, et nullius nē hūius quidem māgnificentiae
 operum fundāmenta nōn exsuperātūram.

LVI. Intentus perficiendō templō, fabris undique ex
 Etrūrīā accitis, nōn pecūniā solum ad id publicā est
 15 ūsus, sed operīs etiam ex plēbe. Quī cum haud par-
 vus et ipse militiae adderētur labor, minus tamen plēbs
 gravābātur sē templa deūm exaedificāre manibus suis,
 quam postquam et ad alia, ut speciē minōra sic labō-
 ris aliquantō māiōris, tradūcēbantur opera, forōs in circō
 20 faciendōs cloācamque māximam, receptāculum omnium
 pūrgamentōrum urbis, sub terrā agendam; quibus duō-
 bus operibus vix nova haec māgnificentia quicquam
 adaequāre potuit. Hīs labōribus exercitā plēbe, quia et
 urbī multitudinem, ubi ūsus nōn esset, onerī rēbatur
 25 esse, et colōnis mittendis occupārī lātius imperiī finēs
 volēbat, Signiam Circēiōsque colōnōs misit, praesidia urbī
 futūra terrā marīque.

Haec agentī portentum terribile vīsum: anguis ex
 columnā lignēā elapsus cum terrōrem fugamque in regiā
 30 fēcisset, ipsius rēgis nōn tam subitō pavōre perculit
 pectus quam anxiis implēvit cūris. Itaque cum ad pūb-
 lica prōdigia Etrūscī tantum vātēs adhibērentur, hōc

velut domesticō exterritus visū Delphōs ad m̄ximē inclitum in terrīs or̄aculum mittere statuit. Neque respōnsa sortium ūlli aliī committere ausus, duōs filiōs per ignōtās eā tempestāte terrās, ignōtiōra maria, in Graeciam m̄isit.

5

Titus et Arrūns profectī. Comes iis additus L. Iūnius Brūtus Tarquiniā, sorōre rēgis, nātus, iuvenis longē alius ingenio quam cūius simulatiōnem induerat. Is cum primōrēs civitātis in quibus frātre suum ab avunculō interfectum audisset, neque in animō suō quicquam rēgi 10 timendum neque in fōrtūnā concupiscendum relinquere statuit, contemptūque tūtus esse, ubi in iūre parum praesidiū esset. Ergō ex industriā factus ad imitatiōnem stultitiae cum sē suaque praedae esse rēgi sineret, Brūti quoque haud abnuit cōgnōmen, ut sub eius obtentū 15 cōgnōminis liberātor ille populī Rōmāni animus latēns opperirētur tempora sua. Is tum ab Tarquiniīs ductus Delphōs, lūdibriūm vērius quam comes, aureum baculum inclūsum corneō cavātō ad id baculō tulisse dōnum Apollinī dicitur, per ambāgēs effigiem ingenii sui. 20

Quō postquam ventum est, perfectis patris mandātis cupidō incessit animōs iuvenum sciscitandī, ad quem eōrum rēgnūm Rōmānum esset ventūrum. Ex infimō specū vōcem redditam ferunt: “Imperium summum Rōmae habēbit quī vestrūm primus, ō iuvenēs, ōsculum 25 mātī tulerit.” Tarquiniū, ut Sextus, quī Rōmae relictus fuerat, ignārus respōnsi expersque imperiū esset, rem summā ope tacēri iubent; ipsi inter sē uter prior, cum Rōmam redissent, mātī ōsculum daret, sorti permittunt. Brūtus aliō ratus spectāre Pythicam vōcem, velut sī prōlapsus cecidisset, terram ōsculō contigit, scilicet quod ea 30 commūnis māter omnium mortālium esset. Reditum inde

Rōmam, ubi adversus Rutulōs bellum summā vī parābatur.

LVII. Ardeam Rutuli habēbant, gēns, ut in eā regiōne atque in eā aetate, divitiis praepollēns. Eaque ipsa
 5 causa belli fuit, quod rēx Rōmānus cum ipse ditārī exhaustus māgnificentīā pūblicōrum operum, tum praedā dēlēnīre populārīum animōs studēbat, praeter aliam superbiam rēgnō infestōs etiam quod sē in fabrōrum ministeriis ac servīli tam diū habitōs opere ab rēge
 10 indignābantur. Temptāta rēs est, sī primō impetū capī Ardea posset. Ubi id parum prōcessit, obsidiōne mūnitiōnibusque coepti premi hostēs. In hīs stativīs, ut fit longō magis quam ācrī bellō, satis liberī commeātūs erant, primōribus tamen magis quam mīlitibus; rēgī
 15 quidem iuvenēs interdum otium conviviis cōmissatiōnibusque inter sē terēbant.

Fōrte pōtantibus hīs apud Sex. Tarquiniū, ubi et Conlātīnus cēnābat Tarquinius, Egeriī filiū, incidit dē uxōribus mentiō; suam quisque laudāre miris modis.
 20 Inde certāmine accēnsō, Conlātīnus negat verbis opus esse, paucis id quidem hōris posse scīrī, quantum cēteris praestet Lucretia sua. “Quīn, sī vigor iuventae inest, cōnscendimus equōs, invīsimusque praesentēs nostrārum ingenia? Id cuique spectātissimū sit, quod necopinātō
 25 virī adventū occurrerit oculis.” Incaluerant vīnō. “Age sānē!” omnēs.

Citātis equis āvolant Rōmam. Quō cum primīs sē intendentibus tenebris pervēnissent, pergunt inde Conlātiam, ubi Lucretiam haudquāquam ut rēgiās nurūs, quās
 30 in conviviō lūxūque cum aequalibus viderant tempus terentēs, sed nocte sērā dēditam lānae inter lūcubrantēs ancillās in mediō aedium sedentem inveniunt. Muliebris

certāminis laus penes Lucretiam fuit. Adveniēns vir Tarquiniūque exceptī benignē; victor maritus cōmiter invitāt regiōs iuvenēs. Ibi Sex. Tarquinius mala libidō Lucretiae per vim stuprandae capit; cum fōrma tum spectāta castitās incitat. Et tum quidem ab nocturnō iuvenāli lūdō in castra redeunt. 5

LVIII. Paucīs interiectīs diēbus Sex. Tarquinius insciō Conlātino cum comite ūnō Conlātiā vēnit. Ubi exceptus benignē ab ignāris cōsiliū cum post cēnam in hospitāle cubiculum dēductus esset, amōre ardēns, postquam satis tūta circā sōpitique omnēs vidēbantur, strictō gladiō ad dormientem Lucretiam vēnit, sinistrāque manū mulieris pectore oppressō, “Tacē, Lucretia,” inquit; “Sex. Tarquinius sum; ferrum in manū est; moriēre, sī emiseris vōcem.” 10 15

Cum pavidā ex somnō mulier nūllam opem, prope mortem imminentem vidēret, tum Tarquinius fatērī amōrem, orāre, miscēre precibus minās, versāre in omnēs partēs muliebrem animum. Ubi obstinātam vidēbat et nē mortis quidem metū inclinārī, addit ad metum dēdecus: cum mortuā iugulātum servum nūdum positūrum ait, ut in sordidō adulteriō necāta dicātur. Quō terrōre cum vicisset obstinātam pudicitiam velut vī atrōx libidō, profectusque inde Tarquinius ferōx expūgnātō decore muliebri esset, Lucretia maesta tantō malō nūntium Rōmam eundem ad patrem Ardeamque ad virum mittit, ut cum singulis fidēlibus amicis veniant; ita factō mātūrātōque opus esse; rem atrōcem incidisse. 20 25

Sp. Lucretius cum P. Valeriō Volesi filiō, Conlātinus cum L. Iūniō Brūtō vēnit, cum quō fōrte Rōmam rediēns ab nūntiō uxōris erat conventus. Lucretiam sedentem maestam in cubiculō inveniunt. Adventū suōrum la-

crimae abortae. Quaerentique virō “Satin salvae?”
 “Minimē,” inquit; “quid enim salvī est mulierī āmissā
 pudicitīā? Vestigia virī aliēnī, Conlātine, in lectō sunt
 tuō. Cēterum corpus est tantum violātum, animus in-
 5 sōns; mors testis erit. Sed date dexterās fidemque,
 haud impūnē adulterō fore. Sex. est Tarquinius, quī,
 hostis prō hospite, priōre nocte vī armātus mihi sibique,
 sī vōs virī estis, pestiferum hinc abstulit gaudium.”

Dant ōrdine omnēs fidem; cōnsōlantur aegram animī
 10 āvertendō noxam ab coāctā in auctōrem dēlictī: mentem
 peccāre nōn corpus, et unde cōnsilium āfuerit, culpam
 abesse. “Vōs,” inquit, “vīderitis, quid illī dēbeātur;
 ego mē etsī peccātō absolvō, suppliciō nōn liberō; nec
 ūlla deinde impudica Lucretīae exemplō vivet.” Cul-
 15 trum, quem sub veste abditum habēbat, eum in corde
 dēfigit, prōlapsaque in vulnus moribunda cecidit. Con-
 clāmat vir paterque.

LIX. Brūtus illis lūctū occupātis cultrum ex vulnere
 Lucretīae extrāctum mānantem cruōre prae sē tenēns,
 20 “Per hunc,” inquit, “castissimum ante rēgiam inūriam
 sanguinem iūrō, vōsque, diī, testēs faciō, mē L. Tar-
 quinium Superbum cum scelerātā coniuge et omnī liberō-
 rum stirpe ferrō, ignī, quācumque dēnique vī possim,
 exāctūrum, nec illōs nec alium quemquam rēgnāre Rōmae
 25 passūrum.”

Cultrum deinde Conlātīnō trādit, inde Lucretiō ac
 Valeriō, stupentibus mirāculō rei, unde novum in Brūtī
 pectore ingenium. Ut praeceptum erat, iūrant; tōtūque
 ab lūctū versī in iram Brūtum, iam inde ad expūgnan-
 30 dum rēgnum vocantem, sequuntur ducem. Elātum domō
 Lucretīae corpus in forum dēferunt, concientque mirāculō,
 ut fit, rei novae atque indignitāte hominēs. Prō sē

quisque scelus rēgium ac vim queruntur. Movet cum patris maestitia, tum Brūtus castigātor lacrimārum atque inertium querellārum auctorque, quod virōs, quod Rōmānōs deceret, arma capiendī adversus hostilia ausōs. Ferōcissimus quisque juvenum cum armīs voluntārius 5 adest; sequitur et cētera iuventūs. Inde parte praesidiō relicta Conlātiaē ad portās, custōdibusque datis, nē quis eum mōtum rēgibus nūntiāret, cēteri armāti duce Brūtō Rōmam profecti.

Ubi eō ventum est, quācumque incēdit armāta multi- 10 tūdō, pavōrem ac tumultum facit; rūsus ubi anteire primōrēs civitātis vident, quidquid sit, haud temerē esse rentur. Nec minōrem mōtum animōrum Rōmae tam atrōx rēs facit, quam Conlātiaē fēcerat. Ergō ex omnibus locis urbis in forum curritur. Quō simul ventum 15 est, praecō ad tribūnum Celerum, in quō tum magistrātū fōrte Brūtus erat, populum advocāvit. Ibi orātiō habita nēquāquam eius pectoris ingeniūque, quod simulātum ad eam diem fuerat, dē vī ac libidine Sex. Tarquinī, dē stuprō infandō Lucrētiaē et miserābili caede, dē orbitāte 20 Tricipitinī, cui morte filiae causa mortis indignior ac miserābilior esset. Addita superbia ipsius rēgis miseriaeque et labōrēs plēbis in fossās cloācāsque exhauriendās dēmersae: Rōmānōs hominēs, victōrēs omnium circā populōrum, opificēs ac lapicidās prō bellātōribus factōs. 25 Indigna Servi Tullī rēgis memorāta caedis et invēcta corporī patris nefandō vehiculō filia, invocātique ultōrēs parentum dii.

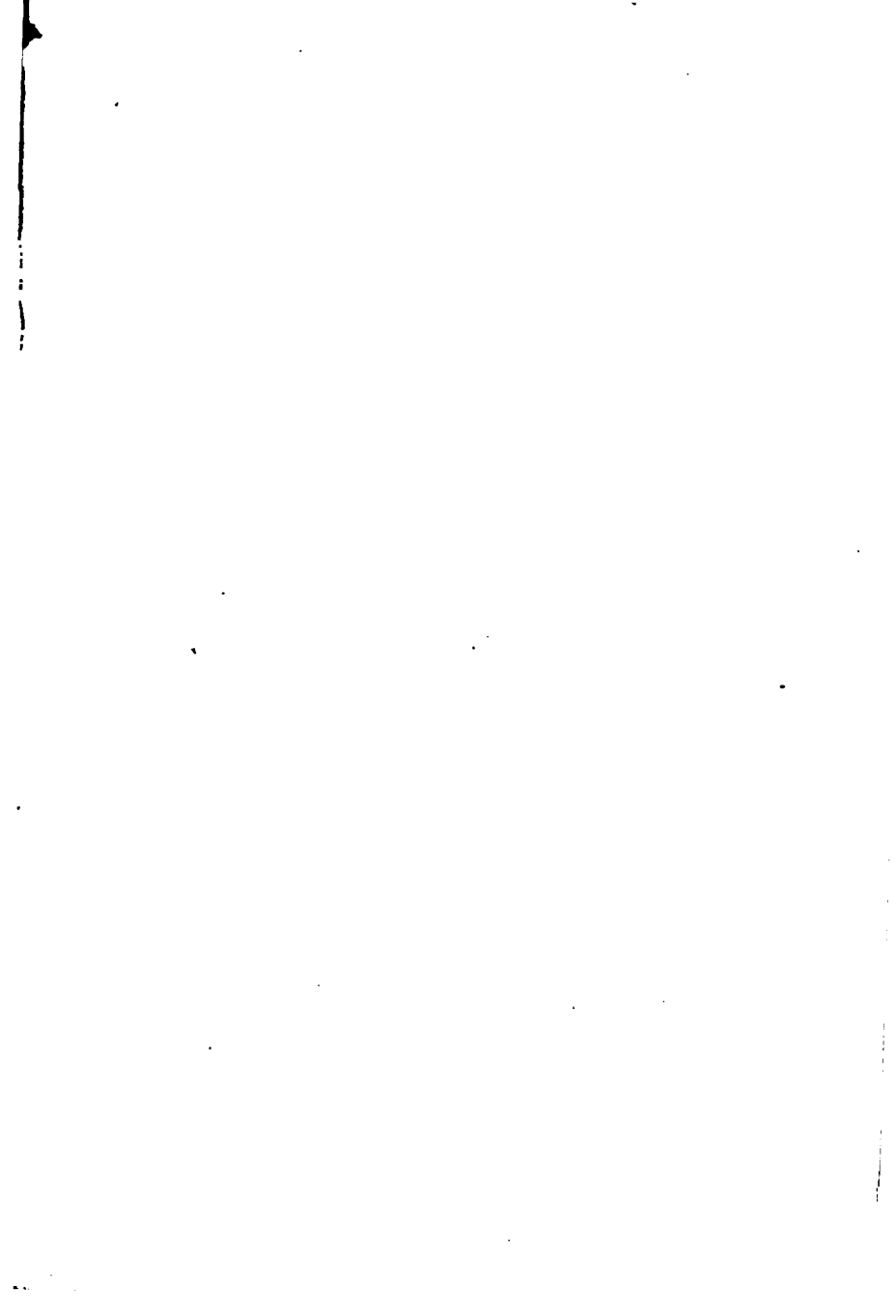
His atrōciōribusque crēdō aliīs, quae praesēns rērum indignitās haudquāquam relātū scriptōribus facilia subicit, 30 memorātis incēnsam multitudinem perpulit, ut imperium rēgī abrogāret, exsulēsque esse iubēret L. Tarquiniū cum

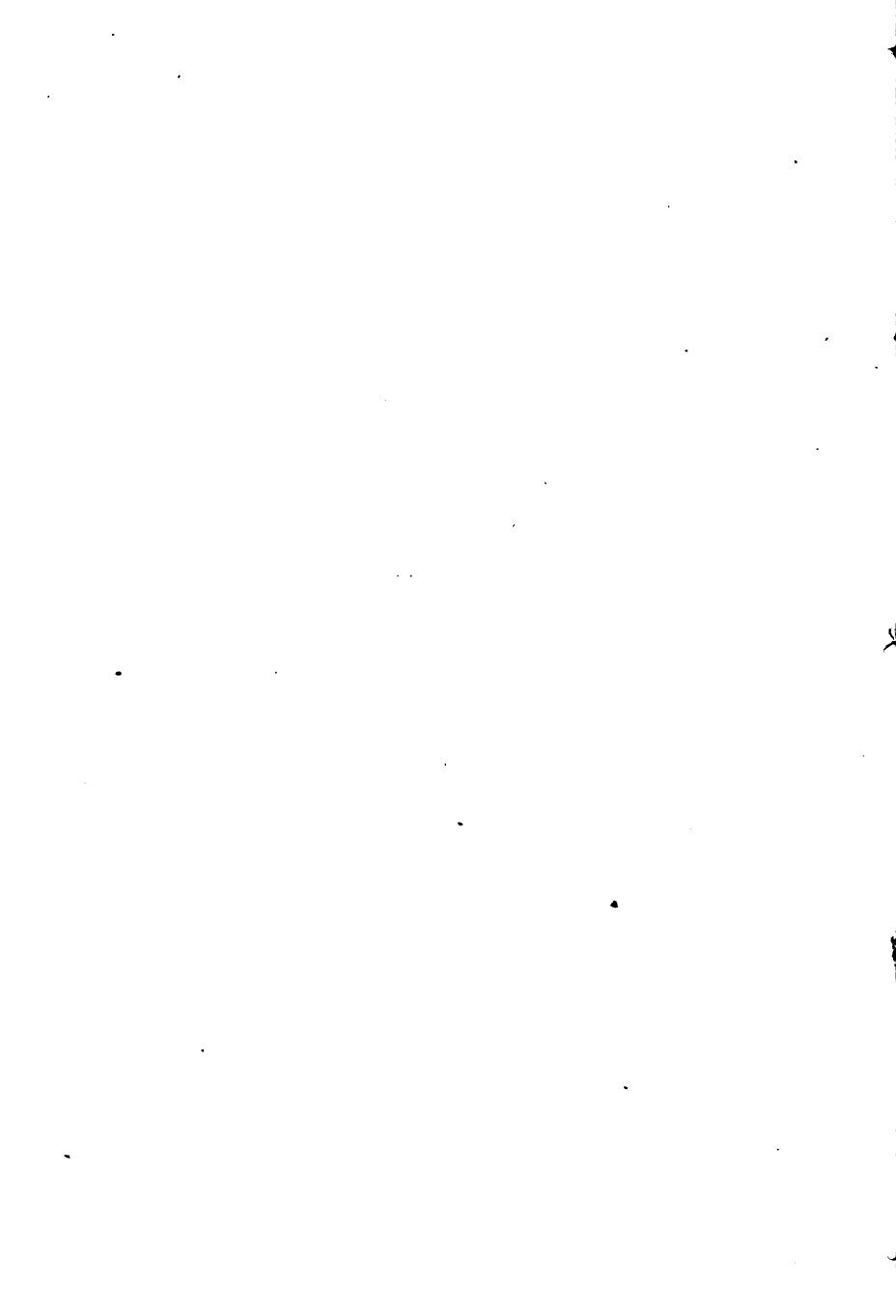
coniuge ac liberis. Ipse iūniōribus, quī ūltrō nōmina dabant, lēctis armātisque ad concitandum inde adversus rēgem exercitum Ardeam in castra est profectus; imperium in urbe Lucretiō, praefectō urbis iam ante ab rēge institūtō, relinquit. Inter hunc tumultum Tullia domō profugit, exsecrantibus quācumque incēdēbat invocantibusque parentum furiās viris mulieribusque.

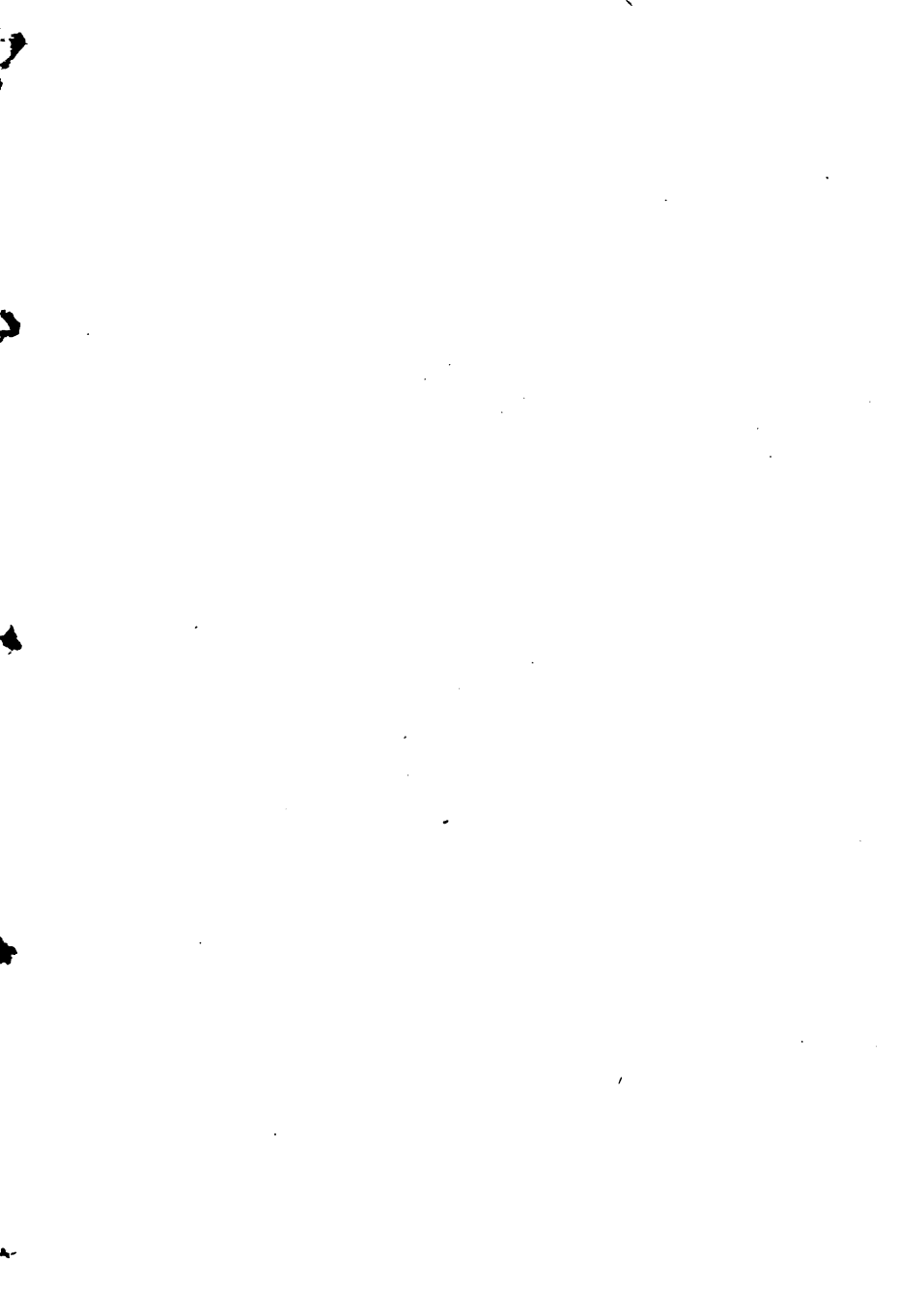
LX. Hārum rērum nūntiis in castra perlātis, cum rē novā trepidus rēx pergeret Rōmam ad comprimendōs mōtūs, flexit viam Brūtus — sēnserat enim adventum — nē obvius fieret; eōdemque fere tempore diversis itineribus Brūtus Ardeam, Tarquinius Rōmam vērunt. Tarquiniō clausae portae exsiliumque indictum; liberātōrem urbis laeta castra accēpēre, exāctique inde liberī rēgis. Duo patrem secūtī sunt, quī exsulātum Caere in Etruscōs iērunt; Sex. Tarquinius Gabiōs tamquam in suum rēgnum profectus ab ultōribus veterum similitātium, quās sibi ipse caedibus rapinisque conciverat, est interfectus.

L. Tarquinius Superbus rēgnāvit annōs quīnque et viginti. Rēgnātum Rōmae ab conditā urbe ad liberātam annōs ducentōs quadrāgintā quattuor. Duo cōsulēs inde comitiis centuriātis ā praefectō urbis ex commentāriis Servi Tulli creati sunt, L. Iūnius Brūtus et L. Tarquinius Conlātinus.

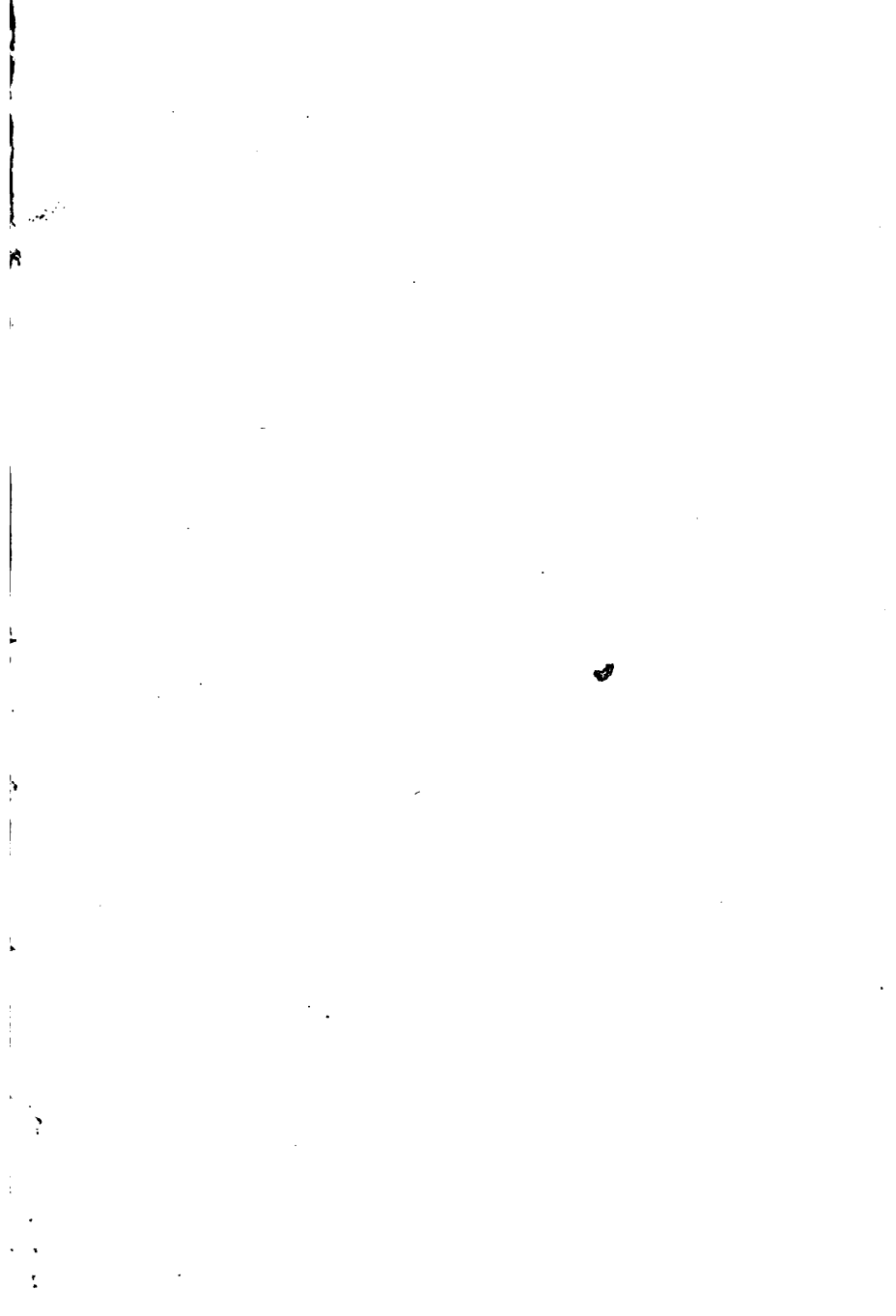

15-9-6

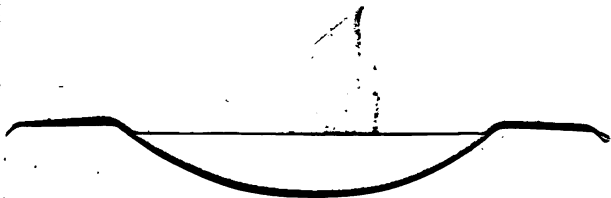
RETURN TO the circulation desk of any
University of California Library
or to the

NORTHERN REGIONAL LIBRARY FACILITY
Bldg. 400, Richmond Field Station

University of California

2

3-X- at 10th YB 38434

M277157

PAG-152
BIR6
1893

THE UNIVERSITY OF CALIFORNIA LIBRARY

